

(નવોદિતો માટે ખાસ - સરળ ભાષામાં પ્રાથમિક ગઝલશાસ્ત્ર)

ગઝલ શીખવી છે ?

રજૂઆત
આશિત હૈદરાબાદી

આભમય એકાંતની ગહરાઈમાં બોળું કલમ,
કે અગોચરનો અરથ અથથી ઈતિ પ્રગટો હવે!
- ડૉ. લલિત ત્રિવેદી

પ્રકાશક :
આવાઝ પ્રકાશન

"GHAZAL SHEEKHAVI CHHE?" :

Presentation :-
Shri Aashit Hyderabad

{ (C) શ્રીમતી ચંદ્રિકા એસ. કોટક }

પ્રથમ આવૃત્તિ : - ૨૦૦૪

પ્રત : ૫૦૦

મૂલ્ય : રૂા. ૭૦ / -

આવાઝ પ્રકાશન :

શ્રી મસ્ત મંગેરા - કાંગવાઈ

વાયા રાનકુવા, તા. ચીખલી

જિ. નવસારી - ૩૯૬ ૫૬૦

ફોન : (૦૨૬૩૪) ૨૪૦૦૨૪

'જય'નાયક

૧૧, અમૃતનગર સોસાયટી, મુંકોડિયા પાછળ,

નવસારી ૨૯૬ ૪૪૫

ફોન: (૦૨૬૩૭) ૨૪૪૬૯૨

પ્રાપ્તિ સ્થાન : (યુ.કે.)

YUSUF M. SIDAT

8, Bemer's Street,

Leicester, LE 2 ORF U.K.

Tel.: 0116 2 627586

● મુખપૃષ્ઠ :

પરિકલ્પના : આશિત હૈદરાબાદી

સજાવટ : શ્રી લલિતભાઈ જોશી

● ટાઈપસેટીંગ તથા મુદ્રક :

મે. માનસી આર્ટ ડિઝાઈનર

એ-૪૦૫, સાઈરત્નમ્, કેબિન રોડ, ભાયંદર (પૂર્વ),

જિ. થાણા-૪૦૧ ૧૦૫.

ફોન: ૨૮૧૪ ૧૬૧૮

પ્રકાશકીય નિવેદન

ગઝલ શીખનારાઓનો મોટો વર્ગ છે. એમને ગઝલ વિશે માહિતી મળે, એનું સ્વરૂપ, એનો મિજાજ બરાબર સમજે, પચાવે અને સર્જન કરે એવી અમારી લાગણી છે.

ગઝલ, શે'રો, શેરીયત, છંદો વગેરે માટે ઘણાં બધા સંગ્રહો પ્રગટ થયા છે. પરંતુ નવા ગઝલકારોને ગઝલ કેવી રીતે લખાય તે શીખવા માટે આ અમારું પ્રકાશન ઘણું ઉપયોગી થઈ શકશે. **આવાજ પ્રકાશન** ગઝલના આવા પ્રકાશનો પ્રગટ કરતા રહેશે.

આજ સુધી પ્રગટ થયેલાં પ્રકાશનો :

૧. વારસો : 'સીરતી'
૨. વૈભવ : 'શેખચલ્લી'
૩. કેશકલાપ : 'અગમ'
૪. મોજમસ્તી : મસ્ત હબીબ સારોદી
૫. ગુજલિશ ગઝલો : ખિટનના ગઝલકારો/ કવિઓનો સંગ્રહ
૬. ફૂલવાસો : જિગર ટંકારવી
૭. પ્રવેશ : સેવક આલીપુરી

અને હવે

૮. ગઝલ શીખવી છે? : આશિત હૈદરાબાદી

પ્રગટ થાય છે ત્યારે અત્યંત આનંદની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

અમારા પ્રકાશનને શરૂઆતથી સાથ આપનારાઓમાં માનનીય અમૃતભાઈ 'ઘાયલ' જેઓ આજે હયાત નથી તેમને ભારી હૈયે યાદ કરી લઈએ. સૌ પ્રથમ સંગ્રહ 'વારસા'માં એમણે સ્વહસ્તે આમુખ લખી આપેલું.

હજુ અમને હૃદયપૂર્વક સહકાર આપનારાઓમાં માનનીય રતિલાલ 'અનિલ', રુશ્વા મઝલૂમી સાહેબનો આભાર માનવા શબ્દો નથી.

યુ.કે.ના પત્રકાર મિત્રો અને રેડિયો પ્રેઝન્ટરનો આભાર માનવો જ રહ્યો.

૧. વિપુલ કલ્યાણી : તંત્રીશ્રી 'ઓપિનિયન' લંડન-યુ.કે.
૨. સી. બી. પટેલ : તંત્રીશ્રી 'ગુજરાત સમાચાર' લંડન - યુ.કે.
૩. મીરાં ત્રિવેદી : બી.બી.સી. રેડિયો, લેસ્ટર - યુ.કે.
૪. નિર્લેશ વ્યાસ : સનરાઈઝ રેડિયો, બ્રેડફોર્ડ - યુ.કે.

૫. દેવેન્દ્રસિંહ પરમાર : બી.બી.સી. એશિયન નેટવર્ક બર્મિંગહામ, યુ.કે.
અને દેશ-વિદેશના અમારા પ્રકાશનના પેટ્રન સભ્યો જેમણે અમને ઘણો સહકાર આપ્યો છે.

૧. અહમદભાઈ બોબાત કોંઠ (મુંબઈ)
૨. લોડ આદમભાઈ પટેલ કરમાડ (બલેકબર્ન, યુ.કે.)
(મેમ્બર હાઉસ ઓફ લોડસ યુ.કે.)
૩. ઈસ્માઈલભાઈ જવાહર આલીપોર (મુંબઈ)
૪. પ્રફુલ્લ અમીન જમીઅતપુરા અડાલજ (બર્મિંગહામ-યુ.કે.)
૫. મુરાદ ઈસ્માઈલ પટેલ માણેકપોર (બાટલી - યુ.કે.)
૬. મહમદભાઈ દાદાભાઈ મોટા વરાછા (દુબઈ)
૭. સુલેમાન મહમદ પટેલ વાડાગામ (લંડન-યુ.કે.)
૮. ડાહ્યાભાઈ પ્રજાપતિ બુહારી (લેસ્ટર-યુ.કે.)
૯. બદરેઆલમ અહમદ હાકેજી લહેર આલીપોર (લંડન-યુ.કે.)
૧૦. યુસુફ મુસા રાવત કુમકોતર (ડચુબરી-યુ.કે.)
૧૧. કાતિમા ઐય્યુબ સીદાત હરણગામ (લેસ્ટર - યુ.કે.)
૧૨. યાકુબ પટેલ નાની નરોલી (બલેકબર્ન - યુ.કે.)
૧૩. યુસુફ કે. મેમાન મોટામીયા - માંગરોળ (લેસ્ટર-યુ.કે.)
૧૪. ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલ (બાટલી - યુ.કે.)
અને યુ.કે. ગુજરાતી રાઈટર્સ સર્કલ (બાટલી)ના કવિ મિત્રો ઓ.બી.ઈ. અહમદ ગુલ અને યુસુફ એમ. સીદાત (થાલાવાલા) અને છેલ્લે મિત્ર આઝમભાઈ ઈ. ટીમોલ કઠોર (પ્રેસ્ટન) જેઓ આજે હયાત નથી તેમનો સૌનો ખૂબ ખૂબ આભાર. અને છેલ્લે **આશિતભાઈ હૈદરાબાદી**ના અમે આભારી છીએ કે જેમણે અમારા પ્રકાશનને પ્રોત્સાહન આપવા ગઝલ રચના વિશે ઉપયોગી સંગ્રહ તૈયાર કરી આપ્યો.

લી. 'મસ્ત' મંગેરા
'જય' નાયક

- પ્રારંભ -

- બચપણથી જેણે સૂર અને લયની આંગળીઓ પકડી ચાલતાં શીખવ્યું એ મારા સ્વર્ગસ્થ માતૃશ્રીના ચરણકમળમાં વંદન કરું છું.
- મારા કાવ્ય ગુરૂઓ સ્વ. શ્રી માધવલાલ ત્રિભુવન રાવલ, જનાબ મુકબિલ કુરેશી તથા સ્વ. શ્રી અમૃત 'ધાયલ'ને સાદર સ્મરી પ્રણામ કરું છું.
- મને મારી ગઝલ - સાધનામાં જેમના તરફથી હંમેશા ઉખમા-સભર પ્રોત્સાહન મળતું રહ્યું હતું એ સૌ સ્વર્ગસ્થ વડિલો સર્વશ્રી નાઝિર દેખૈયા, કિસ્મત કુરેશી, ડૉ. બટુકરાય પંડ્યા, મહેન્દ્ર 'સમીર', બરકત વિરાણી 'બેકામ', ગની દર્હીવાલા, અકબર અલી જશદણવાલા, સાકિન કેશવાણી વિગેરેનું ઋણ સ્વીકારું છું.
- જેમના તરફથી સર્વદા અમૂલ્ય માર્ગદર્શન અને સહકાર મળતો રહ્યો છે એવા સર્વ વડિલો / મિત્રો સર્વશ્રી રતિલાલ 'અનિલ', રૂસ્વા મજલૂમી, મુકબિલ કુરેશી, મનહરલાલ ચોકસી, ડૉ. મધુ કોઠારી, ડૉ. લલિત ત્રિવેદી, ડૉ. એસ. એસ. રાહી, ડૉ. રશીદ મીર, ડૉ. શકીલ કાદરી, ભોળાભાઈ ગોલીબાર, મહેન્દ્ર ગોહિલ, વિપુલભાઈ કલ્યાણી, અદમ ટંકારવી વિગેરેનો પણ ઋણી છું.
- મારા લઘુ અંધુ સમાન કવિશ્રી હરેશ ટાંક 'હની' તથા અ.સૌ. ચિ. નીના ટાંકનો આભારી છું.
- આ તકે ખાસ જેમનું ઋણ સ્વીકારવાનું છે તે છે આદરણીય શ્રી મસ્ત મંગેરા સાહેબ અને 'જય' નાયક (નવસારી). આ પુસ્તિકાના પ્રકાશનની તમામ જવાબદારી સ્વીકારી મને ચિંતામુક્ત કર્યો છે. એમની સહાય/સહકાર વગર આ પુસ્તિકા ક્યારે પ્રગટ થઈ શકી હોત તે કહી શકતો નથી. આ યશના હકદાર છે શ્રી મંગેરા સાહેબ અને 'જય' નાયક (નવસારી).
- આ પુસ્તિકાના ત્વરિત અને સુઘડ કોમ્પ્યુટરાઈઝડ ટાઈપસેટિંગ માટે શ્રી લલિતભાઈ જોશી તથા ચિ. બહેન મોક્ષા જોશીનો આભારી છું.

મીરારોડ
ઓક્ટોબર - ૨૦૦૪

આશિત હૈદરાબાદી
એફ-૧૧૬, પ્લેઝન્ટ પાર્ક,
મીરા-ભાયંદર રોડ, મીરારોડ (ઈસ્ટ),
જિ. થાણા - ૪૦૧ ૧૦૭.
ફોન : (૦૨૨) ૩૯૫૧૬૨૧૬

અનુક્રમણિકા

૧. ગઝલ વિષે :
(૧) જનાબ મસ્ત 'હબીબ' સારોદી
(૨) ડૉ. રશીદ મીર
૨. જત લખવાનું કે...
૩. ગઝલની સ્થિતિ
૪. ગઝલનો ઉગમ
૫. નવોદિતો માટે અગત્યના સૂચનો
૬. લઘુ-ગુરુ અક્ષરોની સમજ
૭. ગણબિમ્બો (અસ્કાન)
૮. ખાસ શબ્દો અને ગઝલના કલેવરનો પરિચય
૯. છંદશાસ્ત્ર પ્રમાણેના ગઝલ ઉપરાંત અન્ય પ્રકારો
૧૦. ગઝલ અને ગઝલની વિવિધ બહેરો (છંદો)
૧૧. કાફિયા
૧૨. દોષથી બચો
૧૩. ગઝલનું નિરીક્ષણ - પરીક્ષણ
૧૪. અને છેવટે...

: ગઝલ વિષે :

- જનાબ મસ્ત 'હબીબ' સારોદી

(૧) ગઝલનો મિબજ

ગઝલને ગઝલ એના સ્વરૂપને લઈને કે પછી એની વસ્તુને લઈને કહેવામાં આવે છે? ગઝલ વિષે વિચાર કરતાં આપણા મનમાં આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. ઘડીભર માની લઈએ કે ગઝલને ગઝલ એની વસ્તુ ઉપરથી કહેવામાં આવે છે તો પછી એક બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે કેવળ તગઝલ-પ્રેમ વિષયના કારણે આપણે ગઝલને ગઝલ કહીએ, તો પછી 'મસ્નવી'ને શા માટે 'ગઝલ' ન કહી શકાય? મસ્નવીમાં પણ વિશેષ કરીને પ્રેમ, વિરહ, વિગેરે વિષયોનું નિરુપણ કરવામાં આવે છે અને એ વિષયો માટે મસ્નવીનો કાવ્ય-પ્રકાર અનુકૂળ લેખાતો આવ્યો છે.

જેના પરથી 'ગઝલ'નો આવિર્ભાવ થયો છે એ 'કશીદા'ની તશબીબને ગઝલ તરીકે કેમ ગણવામાં નથી આવતી? (તશબીબ = કશીદામાં શરૂઆતના શેરો - જેમાં કોઈ દશ્ય, કોઈ ઘટનાનું વર્ણન થાય છે અને ત્યાર પછી ગુરૂજ (કશીદામાં અનુષ્ઠાનના પ્રશસ્ત્રની ગુણગાથા તરફ વળાંક આપનાર અલંકાર)નો ઉપયોગ થાય છે.) એમાં પણ તગઝલ-પ્રેમ-વિષયનું જ નિરુપણ કરવામાં આવે છે. આગળ વિચારીએ તો અંગ્રેજી 'લિરીક' કે જેમાં હુસ્ન અને ઈશ્કના વિષયો જ મુખ્યત્વે લેવામાં આવે છે એને ગઝલનું નામ કેમ ન આપાય? આ બધા પ્રશ્નોને લક્ષમાં લેતાં આપણે એવા નિર્ણય પર આવી શકીએ છીએ કે ગઝલને 'ગઝલ' એની વસ્તુને લઈને નહીં પણ એના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને લઈને જ કહેવામાં આવે છે.

આ મતનો સ્વીકાર કરતાં ગઝલનું મર્યાદિત ક્ષેત્ર વિસ્તૃત બની જાય છે, એટલું જ નહીં પણ એની ઉત્ક્રાંતિનું ભાવિ ઉજ્જવળ અને આશાસ્પદ બની જાય છે, એમાં સર્વગ્રાહીતા અને વિશદતા પ્રવેશે છે જેથી એની ચિરંજીવતા નિર્વિવાદ બની જાય છે. એની વસ્તુમાં, તગઝલ ઉપરાંત સામાજિક, રાજકારણી અને ઈન્કલાબી વિષયોનું પણ નિરુપણ થઈ શકે છે. આ રીતે એનું ક્ષેત્ર ખૂબ જ વિશાળ બની જાય છે.

એની વસ્તુના વિષય-સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ એ નથી કે એને મનસ્વી-ક્રિડાનું ક્ષેત્ર ગણી એમાં ગમે તેમ સ્વૈર-વિહાર કરી શકાય. આ ભયસ્થાન પર દુર્લક્ષ કરવાથી સંભવિત છે કે ગઝલ 'ગઝલ' મટીને માત્ર જોડકાણું બની જાય. આ વસ્તુ આજે ઘણા નવોદિત ગઝલકારોની ગઝલોમાં ઠેરઠેર જોવા મળે છે. સસ્તી પ્રસિદ્ધિના

મોહવાળા ગઝલકારો જ ગઝલને બદનામ કરી રહ્યા છે.

ગઝલનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. એ પ્રત્યેક યુગના ધબકારા જીરવી શકે છે. ગઝલની આ સર્વગ્રાહી વિશદતા અન્ય પ્રકારોમાં નથી. ગઝલ એના લીધે જ ચિરંજીવતાને વરી છે; એ પ્રગતિમાન છે; એમાં પ્રગતિને અવકાશ છે અને રહેશે. અન્ય કાવ્ય-પ્રકારોમાં એ વિશિષ્ટતા ન હોવાથી એમની પ્રગતિ એક ખાસ કક્ષા પર જઈ અટકી ગઈ છે. એના કેટલાક દષ્ટાંતો જોઈએ :-

નઝમના અન્ય પ્રકારો જેવા કે કશીદા - પ્રશસ્તિ કાવ્ય અને મરસિયા - શોક-પ્રધાન કાવ્ય એક મુદત સુધી પ્રગતિ કરતા રહ્યા અને જ્યારે એમના વિષયોમાં સંપૂર્ણતા આવી એટલે ખાસ કક્ષાએ પહોંચી એમની પ્રગતિ અટકી પડી. એમાં આગળ વધવાની ગુંબજ રહી નહીં. એનું મુખ્ય કારણ એનો મર્યાદિત વિષય હતો. 'મસ્નવી' અને 'નઝમ'નું ક્ષેત્ર વિશાળ ખરું પણ એનાં કડક બંધનો જેવાં કે વિચાર-સાતત્ય, પ્લોટની સંપૂર્ણતા અને રજૂઆતની વિશિષ્ટતા વિગેરેના કારણે એ પ્રકાર પણ શ્રમદાયક થઈ પડ્યો. એના પ્રતિ દુર્લક્ષ થતું રહ્યું અને એની પ્રગતિ પણ રૂંધાઈ ગઈ.

'રૂબાઈ' અને 'કત્આ'માં સંક્ષિપ્તતા ખૂબ જ અનિવાર્ય છે. કાવ્યમાં જો સંક્ષિપ્તતાની જ દષ્ટિ હોય તો જેમાં ચાર પંક્તિમાં એક વિચાર રજૂ કરવામાં આવે છે તે 'કત્આ' અને 'રૂબાઈ'ના કરતાં વધુ સંક્ષિપ્ત ગઝલનો શે'ર છે. જેમાં માત્ર બે જ પંક્તિમાં એ વિચાર સરળતાથી રજૂ કરી શકાય છે. આ કારણોને લીધે 'રૂબાઈ' અને 'કત્આ'નો પ્રકાર પણ બહુ ઓછો ખેડાય છે અને કવિઓનો ઝોક સ્વાભાવિક રીતે 'ગઝલ' તરફ જ વધુ ઢળતો રહ્યો છે અને રહેશે.

ગઝલ લખવી ઘણી સહેલી લાગે છે પરંતુ એ ઘણું મુશ્કેલ કાર્ય પણ છે. દરેક નવોદિત શાયર પોતાની શાયરીનો આરંભ ગઝલથી જ કરે છે - અર્થાત, શાયરીના સ્વાધ્યાય માટે પણ ગઝલનું સ્વરૂપ ઘણું જ અનુકૂળ થઈ પડે છે. શાયર પોતાના શાહૂરની પ્રગતિ સાથે અન્ય કાવ્ય પ્રકારો પણ ખેડવા મથે છે પણ અંતે તો ફરી ફરીને ગઝલ તરફ જ આવે છે. શાયરની શાયરીનો આરંભ ગઝલથી જ થાય છે તેમ એનો અંતિમ કાવ્ય-પ્રકાર પણ ગઝલ જ રહે છે. એ પરથી સાબિત થાય છે કે ગઝલનું ક્ષેત્ર જીવનના ક્ષેત્રની જેમ અમર્યાદિત છે. એ જેમ નવોદિત શાયરો માટે દિમાગની પ્રગતિનું સાધન છે તેમ વયોવૃદ્ધ અનુભવશીલ અને પરિપક્વ દિમાગની આખરી મંઝિલ પણ છે, જ્યાં તે પોતાની કલાની સંપૂર્ણ ચારુતા અને ઉચ્ચતા દાખવી પોતાની મહત્તા પ્રગટ કરે છે.

સામાન્ય રીતે વિચારીશું તો જણાશે કે ગઝલના શે'ર લખવા એ કંઈ

મહાભારત કાર્ય નથી. પરંતુ ગઝલ લખવા માટે પ્રત્યેક શાયરનો સ્વભાવ સાનુકૂળ હોતો નથી. એ માટે તો સ્વયંભૂ શક્તિની આવશ્યકતા રહે છે.

ગઝલે પોતાના ક્ષેત્રમાં તસવ્વુક ભક્તિયોગને સ્થાન આપ્યું; ફિલસુફીને અપનાવી, વિજ્ઞાન તથા રાજકારણનો સ્વીકાર કર્યો, રોમાન્સ સાથે ઈન્કલાબને પણ આવરી લીધો, અને સહૃદયીઓની ભાવના પ્રતિબિંબિત કરી એટલું જ નહીં પણ ચિંતકોના વિચારોની પણ વાહક બની. એ જેમ આંતર-ભાવોને વ્યક્ત કરી શકે છે તેમ બાહ્ય ઘટનાઓની રજૂઆત પણ કરી શકે છે; એમાં હૃદયનું પ્રતિબિંબ પણ છે અને દિમાગનું ચિત્રણ પણ. આ એના ક્ષેત્રની વિશાળતા છે. એની સર્વગ્રાહીતા એ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે કે ગઝલ કોઈપણ કાળે મરી નથી શકતી. અલબત્ત અમુક સમયે એનું સ્વાસ્થ્ય જોખમાય છે, એ માંદી પડે છે પણ મૃત્યુવશ થતી નથી. એ લચી પડે છે, પણ તૂટી જતી નથી; એ વહેણ બદલે છે પણ થંભી જતી નથી. પ્રગતિ કરવાને એ શક્તિમાન છે, એનામાં શૌર્ય છે, જોમ છે; ઉત્કાંતિની સ્વાભાવિકતા છે. એ જીવનના પ્રત્યેક વિષયને અપનાવી શકે છે; એ વિષયને અપનાવવાની એની આગવી કલા છે. કલાનો અર્થ અહીં છંદ-શાસ્ત્ર ઘટાવવાનો નથી. અહીં કલા એટલે એની વિશિષ્ટ બાની. એની પાસે પોતાની ખાસ પરિભાષા છે, પોતાની ખાસ રીતિ છે, પોતાનો ખાસ દષ્ટિકોણ છે.

ગઝલને ચિરંજીવ બનાવવા માટે ગઝલ-રીતિ આવશ્યક છે. કોમળ કોમળ શબ્દો, સુંદર વાક્ય-પ્રયોગો, નમ્ર અને મધુર વાણી; સરળતા અને સ્વાભાવિકતા: જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રને લાગુ પડી શકે એવા ભાવપ્રતિકો અને સંકેતો વિગેરે એ રીતિના આધાર-સ્તંભો છે. એ દ્વારા ગમે તેવી રહસ્યમય વાત હોય પણ સાંકેતિક ભાષામાં, સ્પષ્ટ નથી કહેતી છતાં સ્પષ્ટ કહી જાય છે. અન્ય કાવ્ય-પ્રકારોથી ગઝલ પોતાની આ રીતિને કારણે આગળ તરી આવે છે. એની ભાષામાં સરળતા હોય છે, પણ આડંબર નથી હોતો; શરારત હોય છે, પણ ઉચ્છંબલતા નથી હોતી; સ્મિત હોય છે, પણ અટ્ટહાસ્ય નથી હોતું; કટાક્ષ હોય છે, પણ અસ્વીલતા નથી હોતી; ચીત્કાર હોય છે, પણ ચીસો નથી હોતી. બોધ એના સંદર્ભમાં હોય છે, પ્રત્યક્ષમાં નહીં. ગઝલની ભાષા મધુર અને સરળ હોવી જોઈએ. 'મીર' એ માટે જ શિરોમણી ગણાયા. 'ગાલિબ' જેવાએ એનું અનુકરણ કરવાનું અનુમોદન આપ્યું. મતલબ કે ગઝલના શે'રમાં ગેયતા હોય, મૃદુતા હોય, પ્રવાહીતા હોય, લયક હોય, સૌંદર્ય હોય, સંક્ષિપ્તતા હોય, સરળતા તેમજ સ્વાભાવિકતા હોય. આ તત્ત્વો ગઝલના પ્રાણ સમા છે. વળી ગઝલમાં તે જ વાત કહી શકાય જે એની સંસ્કારિતાને અનુરુપ હોય. ગામઠી, કર્કશ અને અર્થઘન શબ્દો તેમજ રૂઢી પ્રયોગો, ગૂંચવણભર્યું કથન

વિગેરે બાબતો ગઝલનો સ્વભાવ સાંખી શકે તેમ નથી.

ગઝલ ગમે તે વિષયને આવકારે છે; પરંતુ એની ખાસ રીતિમાં વ્યક્ત થવો જોઈએ. નહીંતર તે શે'ર તો બને છે પણ ગઝલનો નહીં.

એ માટે અથાગ શ્રમની જરૂર છે. પ્રથમ ગઝલરીતિને પચાવો. પછી એમાં વિચારો વ્યક્ત કરો.

સરળતા ગઝલનું સૌંદર્ય પણ છે અને આભૂષણ પણ. ઉર્દૂમાં એ પદ-લાલિત્યના ઘણા પ્રયોગો થયા છે, જે માર્ગદર્શન રૂપ છે. કવિ 'દર્દ'ની તસવ્વુકવાળી ગઝલો કરતાં એની સાદી ગઝલો વધુ લોકપ્રિય બની. 'ઈન્સા'ની ઉચ્છંબલતા કરતાં એની સહજોક્તિ વધુ આદર પામી. 'ગાલિબ'ની ગૂંચવણભરી તર્કપ્રધાન ગઝલો કરતાં સરળતા ભરી એમની ગઝલો આજે પણ લોકોને કંઈસ્થ છે. એનું એકમાત્ર કારણ સરળતા છે.

આપણાં ગુજરાતી કવિ પણ કહી ગયા છે કે :-

સાદી કડી સાદી ભાષા, સાદી વાત વિવેક,

સાદામાં સુખ સદાય છે કહે કવિજન એક.

(૨) ગઝલનું સ્વરૂપ

ગઝલને ગઝલ, એનાં વસ્તુને લઈ નહીં પણ એનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપને લઈને જ કહેવામાં આવે છે. ગઝલ લખવા માટે, ગઝલ સમજવા માટે, એના સ્વરૂપને સમજવું આવશ્યક છે. એને સમજ્યા વિના ગઝલના શબ્દર અને કવિતાના શબ્દરમાં ભેદ કરી શકાય નહીં. જેમ પ્રત્યેક વસ્તુના બે પાસાં હોય છે: એક એનું બાહ્ય અને બીજું આંતરિક પુસ્તકનું ઉદાહરણ લઈએ. એનું આંતરિક પાસું એટલે પુસ્તકનું વસ્તુ, બાહ્ય સ્વરૂપ એટલે પુસ્તકનો બાહ્ય દેખાવ તેનું મુખપૃષ્ઠ, મુદ્રણ, બાઈંડીંગ વગેરે. આજ પ્રમાણે ગઝલનાં પણ બે સ્વરૂપ છે. એક તો એનું અંત: સ્વરૂપ જેમાં વિચાર, તર્ક, ઊર્મિ, કે ભાવ સૌંદર્યની અનુભૂતિ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. જ્યારે ગઝલના બાહ્ય સ્વરૂપમાં એની બેહર-છંદ, પ્રાસાનુપ્રાસ, પંક્તિઓનો અનુક્રમ શૈલી વિગેરે કે જેનાથી એનું સૌંદર્ય નિર્મિત થાય છે. ગઝલનું અંત:સ્વરૂપ એટલે એમાં શું કહેવામાં આવ્યું છે, અને બાહ્ય સ્વરૂપ એટલે શી રીતે કહેવામાં આવ્યું છે - અર્થાત ગઝલનું વસ્તુ એ એનું અંત:સ્વરૂપ અને એની રચના એ એનું બાહ્ય સ્વરૂપ કહેવાય.

ગઝલની રચનામાં ગઝલના બાહ્ય સ્વરૂપમાં નીચેની બાબતો મહત્ત્વની લેખાય.

(૧) મત્લો-ગઝલનો પ્રથમ શબ્દર કે જેની બેઉ પંક્તિઓ પ્રાસાનુપ્રાસ બદ્ધ હોય છે, જેને મત્લો કહેવામાં આવે છે. મત્લા પછી ગઝલમાં શબ્દરો આવે છે. શબ્દર અને મત્લામાં તકાવત છે કે મત્લાની બેઉ પંક્તિ પ્રાસાનુપ્રાસબદ્ધ હોય છે. શબ્દરોની સંખ્યા નિશ્ચિત નથી, ગમે તેટલા લખી શકાય. ગઝલનો અંતિમ શબ્દર કે જેમાં શાઈરનો તખલ્લુસ હોય છે; ‘મક્તો’ કહેવામાં આવે છે.

(૨) ગઝલનો પ્રત્યેક શબ્દર એક સંક્ષિપ્ત કવિતારૂપ હોય છે. એની બેઉ પંક્તિઓ સાર્થ હોય છે. શબ્દરોમાં વિષયની દૃષ્ટિએ સાતત્ય હોતું નથી.

(૩) ગઝલ, અરબી પિંગળની બહેરમા જેની સંખ્યા ૭૦૦ જેટલી છે, તેમાંની એકાદ બહેરમાં લખાયેલી હોવી જોઈએ. કેટલાકો માને છે તેમ ગઝલ કોઈ એકાદ છંદ પ્રકાર નથી.

ગઝલનો રૂઢ અર્થ સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કરવી એમ થાય. ઈશક અને આશિકીનાં ગૂઢ રહસ્યોનું ગઝલમાં આલેખન થાય છે, એને તગઝલુલ કહેવામાં આવે છે. તગઝલુલ એટલે પ્રણય ત્રિકોણ-આશિક, માશૂક અને હરીફ એટલી એ ત્રિકોણની સુરેખાઓ. કાળક્રમે ગઝલનો અર્થ બદલાયો, જે શાઈરી કેવળ ઈશિકયા શાબ્દરોના માધ્યમ તરીકે વપરાતી એમાં આમૂલ પરિવર્તન થયું. એમાં કિલ્સુફી આધ્યાત્મિકતા, રાજકારણ, સામાજિક, ચારિત્ર્ય અને બીજા અનેક વિષયો પ્રવેશ્યા. ગઝલનું ક્ષેત્ર આજે એટલું વિશાળ છે જેટલું જીવનનું. જે તગઝલુલ ગઝલનો પ્રાણ-લેખાતા આજે એમાં પરિવર્તન થયું. આજે એવા શાઈરને એકમાર્ગી અને અને એક જ વિષયનો ગુલામ લેખવામાં આવે છે. આજના સજાગ વિવેચક વર્ગને નર્ચો શૂંગાર રુચતો નથી. જેમ સાહિત્ય એ સમાજ જીવનનું દર્પણ છે. તેમ ગઝલને પણ આઈનએહયાત-જીવનનું દર્પણ લેખવામાં આવે છે.

ગઝલના અંતઃસ્વરૂપ સંબંધી, ગઝલના રંગ સંબંધી ઘણું ઘણું લખી શકાય. પૃષ્ઠોની મર્યાદાને લઈ એ વિષે અત્રે તો માત્ર એટલું જ કહું છું કે, નવી ગઝલોમાં અભિનવતાનો અંશ હોવા જોઈએ. વિચારમાં, વિચારની અભિવ્યક્તિમાં, સંવેદનમાં, સૌંદર્યની અનુભૂતિમાં શાઈરનું અન્યોથી જુદું જ વ્યક્તિત્વ તરીકે આવવું જોઈએ, નહીતર એ ચીલા ચાલુ અસંખ્ય શાઈરોના ટોળામાં જે એ હશે તો પછી એને કોણ પૂછવાનું? હવે તો જનતા જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે અભિનવતા માંગે છે; નહીં કે માત્ર પડઘા જ.

એક જમાનો એવો હતો જ્યારે લખનૌ સ્કૂલના શાઈરો અભિવ્યક્તિને પ્રધાનતા આપતા જ્યારે દિલ્હી સ્કૂલના શાઈરો વ્યક્તવ્યને. આજનો સજાગવર્ગ વ્યક્તવ્ય અને અભિવ્યક્તિના સુભગ સમન્વયને મહત્ત્વ આપે છે.

ગઝલનો શબ્દર

શબ્દરનો શબ્દાર્થ શબ્દર ઉપરથી જાણવું એમ થાય. જો આ મતનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો ગઝલમાં ગમે તેવો સાધારણ વિચાર પણ પ્રદર્શિત થઈ શકે. જ્યારે પ્રગતિશીલ શાઈરો શબ્દરનો અર્થ તખ્લીક - નવું સર્જન ઘટાવે છે. આ દૃષ્ટિએ શાબ્દરો કેટલી વિકટ છે એની કલ્પના તો તે જ કરી શકે છે કે જેઓ કંઈક આગવું પ્રદાન કરે છે. આ જ બાબત કે જેને ‘બાંકપન’ કહેવામાં આવે છે, ગઝલનો પ્રાણ છે. જેઓમાં કંઈક આગવું પ્રદાન કરવાની શક્તિ નથી તેઓ ટોળાંવાદને માનનારા છે. ટોળાંમાં તો અસંખ્ય શાઈરો હોય છે. એમાં જે ભળે તેની ગણના ક્યાંથી થાય? ચાલુ ચીલાથી દૂર રહીને આગવું પ્રદાન કરનારા તો એકાદ વીરલ આત્મા જ જન્મે.

શબ્દરના બેઉ મિસ્ત્રા અર્થની દૃષ્ટિએ એક બીજાના પૂરક હોય છે. એટલું જ નહીં પણ શબ્દરનો બીજો મિસ્ત્રો પહેલા મિસ્ત્રાની પંક્તિની ‘તશરીહ’ (વિવરણ) કે ‘તમસીલ’ (દૃષ્ટાંત) કે ‘તા’લીલ’ (કાર્યકારણ)ની રજૂઆત કરતો હોય છે. શબ્દરના બેઉ મિસ્ત્રા (પંક્તિઓ) મળીને એકજ વિચાર સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત કરે અને તે અર્થયુક્ત હોય, એનાં ઉદાહરણ -

હંગામા એક લિયે શબે કુરકત ભી આ ગઈ

આ મિસ્ત્રામાં વિરહ રાત્રિના આગમનનો ઉદ્દેશ છે. ‘અઝીઝ’ લખનવીએ બીજા મિસ્ત્રામાં એની તશરીહ-વિવરણ આ પ્રમાણે કર્યું છે.

‘લો, આ ગઈ ‘અઝીઝ’ ક્યામત ભી આ ગઈ’

આ પ્રમાણે પૂરો થયેલો શબ્દર વિરહરાત્રીના ચિત્રને સંપૂર્ણ રીતે નજર સમક્ષ રજૂ કરે છે. બેઉ મિસ્ત્રાઓનું પઠન કરતાં જણાશે કે વાસ્તવમાં અર્થની દૃષ્ટિએ શબ્દર સંપૂર્ણ છે. એક મિસ્ત્રામાં (પંક્તિમાં) વર્ણન અને બીજા મિસ્ત્રામાં તેનું વિવરણ કરી વિરહરાત્રીનું ચિત્ર ખડું કર્યું છે. વિરહરાત્રી શું આવી, જાણે ક્યામત આવી ગઈ.

હવે ‘તમસીલ-દૃષ્ટાંતનું ઉદાહરણ જુઓ, -

ન વો હુશનમેં રહી શોખિયાં ન વો ઈશકમેં રહી ગર્મિયાં

ઉપરોક્ત મિસ્ત્રામાં અઘ્લામાં ઈકબાલ કહે છે કે હવે રૂપમાં જેવાં જોઈએ તેવાં આકર્ષણ અને પ્રેમમાં જોઈએ તેવો આવેગ રહ્યો નથી. આ પંક્તિ વાંચ્યા પછી મનમાં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે કેવો આવેગ?

શબ્દરનો બીજો મિસ્ત્રો એની પ્રતીતિ આપે છે :-

‘ન, વો ગઝનવીમેં તળાપ રહી, ન, વો ખમ હય જુદકેઅયાઝમે’

શચ્ચેરના પહેલા મિસ્ત્રામાં જે બાબતનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો, બીજા મિસ્ત્રામાં એનાં દષ્ટાંત આપી પોતાના દાવાના સમર્થનમાં દલીલો રજૂ કરી શચ્ચેરને અર્થપૂર્ણ બનાવ્યો છે.

હવે ‘તા’ લીલ’ -કાર્યકારણનું ઉદાહરણ વાંચો -
‘રહેગી જંગ તેરે મયકશોમેં અય વાઈઝ’

અહ્યામાં ‘શકીક’ જોનપુરી સાકીને સંબોધીને કહે છે કે તારા મયકશો પીનારાઓમાં ઘર્ષણ થતું રહેશે. એનું કારણ આપતાં કહે છે:

કે, તુને બાંટ દિયે બે ઉસૂલ પયમાને’

કારણ કે તેં નિયમોને વિસારે પાડી પયમાના વહેંચી આપ્યા છે . પ્રથમ પંક્તિમાં એક મુદ્દો રજૂ કરી બીજી પંક્તિમાં તેનું કાર્યકારણ આપી શચ્ચેરને અર્થપૂર્ણ કર્યો છે. જે શચ્ચેરના મિસ્ત્રાઓમાં ઉપરોક્ત ખૂબી હોતી નથી તે શચ્ચેર અર્થની દષ્ટિએ ખામી ભરેલો લેખાય. જેને માત્ર જોડકાણું કહી શકાય.

ગજલનો મત્લો -અને મક્તો

ગજલના પ્રથમ શચ્ચેરને મત્લો કેહવામાં આવે છે. મત્લાની બેઉ પંક્તિઓ પ્રાસાનુપ્રાસબદ્ધ હોય છે. ઉર્દૂ સાહિત્યમાં કોઈ મત્લાની પ્રશંસા કરે તો તે કહેશે, ‘મત્લેએ આફતાબ હય’ અર્થાત ગજલનું આદિ ચરણ મત્લો, નભમંડળમાં સૂર્ય સમાન છે. સારાંશ કે ‘મત્લા’ને આકાશના રૂપકથી સંબોધાય છે. આકાશ એ સૂર્યનું ઉગમ સ્થાન છે. અને ‘મક્તો’ (ગજલનું અંતચરણ) સૂર્યાસ્તનું સ્થાન છે. મત્લાથી ગજલનો આરંભ થાય છે. ‘મક્તા’ પર એનો અંત આવે છે! એક સારો ગજલકાર ગજલનો ‘મત્લો’ આલેખવામાં પોતાની તમામ પ્રકારની કુશળતા દાખવે છે અને એ પછી વિવિધ શચ્ચેરો લખી અંતચરણમાં - મક્તામાં પોતાની કળાની સંપૂર્ણ ચારુતા દાખવી વિરમે છે. જાણે ગજલકાર યથા શક્તિ સંવેદનો, ઊર્મિયો, તર્ક વિતર્કી અને અનુભૂતિ વ્યક્ત કર્યાનો સંતોષ માની કૃતિને પૂર્ણ કરે છે. શ્રોતાવર્ગ સમજે છે કે ગજલકારને અમૂક છંદમાં પ્રાસાનુપ્રાસના બંધનોમાં રહીને જે કંઈ કહેવાનું હતું તે કહી ચૂક્યો છે. ‘મક્તો’ એ વાતની જાહેરાત કરે છે કે હવે ગજલ પૂરી થઈ છે.

‘મક્તા’માં શાઈરનો તખલ્લૂસ (ઉપનામ) આવે છે. તખલ્લૂસ વિના ‘મક્તો’ મક્તો ન કહેવાય. શાઈર ગજલમાં પોતાનો તખલ્લૂસ લાવી પોતાનો માલીકીપણાનો હક સિદ્ધ કરે છે કે, આ કાલ્પનિક ઉદ્ધ્યન, આ માનસિકશ્રમ અને તર્કપરિશ્રમનો કેવળ હું જ માલિક છું. પ્રાચીન કવિઓ પણ પોતાની કૃતિઓમાં પોતાનો તખલ્લૂસ આલેખતા આવ્યા છે. મક્તામાં કવિ પોતાની આગવી વિશિષ્ટતા કે પોતાના સ્વભાવની નબળાઈનો નિર્દેશ કરે છે. ‘મક્તો’ યમત્કારિક તે જ લેખાય

કે જેમાં તખલ્લૂસનો અર્થ પણ શચ્ચેરના અર્થમાં ભળી જાય. એનું દષ્ટાંત જુઓ :
ઉમ્મ સારી તો કટી ઈશકે બુતાંમે ‘મોમિન’
આખરી વક્તમેં ક્યા ખાક મુસલમાં હોંગે’
અહીં ‘મોમિન’ તખલ્લૂસ શચ્ચેરના અર્થના એક અંશ તરીકે ભળી ગયો છે.

ગજલનો શચ્ચેર, એના પ્રતીકો અને એની પરંપરાને લઈ સૂચક હોય છે. ગીતા અને રામાયણ ઉત્તમ સાહિત્ય છે કારણ કે બેઉના તાત્પર્ય અંગે મતભેદ છે. જે સાહિત્યમાં તાત્પર્ય અંગે મતભેદ હોય તે ઉત્તમ સાહિત્ય લેખાય. જે સાહિત્યમાં તાત્પર્ય એકને એક બે જેવું હોય, ચોક્કસ ચીંધી શકાય, એમાં સાહિત્ય શક્તિ ઓછી. ‘વિનોબા’નું કથન છે કે દેવોને પરોક્ષવાણી ગમે છે, પ્રત્યક્ષવાણી (સીધી વાત) નથી ગમતી. પ્રત્યક્ષ બોધમાં કંઈક ખૂંચે તેવું હોય છે.

યોગીરાજ અરવિંદ ઘોષ સમસ્ત વૈદિક સાહિત્યને એક બૃહદ અન્યોક્તિવિધાન માને છે. એમના વિચારોનુસાર વેદની ભાષાને એવા શબ્દો અને અલંકારોમાં આવૃત્ત કરી છે કે જે એક સાથે વિશિષ્ટ લોકો માટે આદ્યત્મિક અર્થ અને સામાન્ય પુખ્તરિઓ માટે સ્થૂળ અર્થ પ્રગટ કરે છે વળી આધ્યાત્મિક અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા માટે કાવ્યમાં અમારી પાસે દામ્પત્ય-પ્રણયની સમકક્ષ લૌકિક સરસ પ્રતીક અન્ય કોઈ થઈ શકતું નથી.

ગજલમાં પણ આજ સિદ્ધાંતોનું અનુસરણ થાય છે. જે કંઈ કહો, સીધું ન કહેતાં પ્રતીક દ્વારા કહો, એજ ગજલનો મૂળ મંત્ર છે. ગજલમાં ‘સાકી’નું પ્રતીક આવે છે. એના પ્રસંગ વર્ણન પ્રમાણે એના અર્થ ઘટાવવામાં આવે છે. ક્યાંક સાક્ષાત ખુદા તરીકે, ક્યાંક ધર્મગુરુ તરીકે, ક્યાંક માશૂક તરીકે તો ક્યાંક સરકાર તરીકે ગજલના શચ્ચેરમાં આવે છે. ગજલના અનેક પ્રાણરૂપ પ્રતીકો છે જે એ સમજવામાં આવે તો ગજલનો સાચો રસાસ્વાદ માણી શકાય. ગજલના બાહ્ય સ્વરૂપ વિષે હાલ આટલું જ કહી વીરમું છું.

ગઝલ વિષે

- ડૉ. રશીદ મીર

ગઝલની અનુનેયતા

ભારતમાં ૩૦૦ વર્ષ સુધી સામંત શાહી કલ્પનાશીલતાનો ઓછાઓ બનીને વિકસેલી ગઝલ આજે સફળતાપૂર્વક ૨૦મી સદીની સભ્યતા અને સાંસ્કૃતિક વિશેષોને પોતાની આગવી વ્યંજકતા અને સંકેતો દ્વારા વ્યક્ત કરી રહી છે. તેનું સ્વરૂપ જ એવું અનુનેય છે કે પોતાના નૈસર્ગિક મિજાજ અને પરિપાટીને કાયમ રાખીને પ્રત્યેક યુગના પરિબળોમાં સહેલાઈથી ઢળી જાય છે. યુગીન માહોલ સાથે તદ્દરૂપ થઈને અભિવ્યક્તિના નવા-નવા ઉન્મેષો પ્રગટાવે છે.

આપણે ગઝલના બાહ્ય આકાર અને બંધારણ કારસી કવિતા દ્વારા મેળવ્યા. તદ્દરૂપરાંત, અર્થ, વિષય, કલ્પન, પ્રતીક, સંકેત આદિથી વિભૂષિત વિશાળ સૃષ્ટિ પણ વારસામાં મેળવી. આંતર-બાહ્ય સ્વરૂપે ગઝલની પરિપૂર્ણ હેસિયત આપણે પ્રાપ્ત કરી. આ બન્ને ઘટકો આપણા ખપમાં આવ્યા. ટૂંકમાં વિકસિત અને પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી ગઝલના ઘેઘૂર વૃક્ષના રોપો ભારતમાં લગાડવામાં આવ્યો.

ઈરાનથી આયાત થયેલ ગઝલનું સ્વરૂપ જીવંત અને જીવનની શક્યતાઓથી ભરપૂર હતું. આપણે તેને યથાવત્ રાખ્યું, ઉપરાંત આપણી કાવ્યરુચિ અને સૌંદર્યાનુભૂતિ સાથે એકાકાર કરી લીધું. પરંપરાની સાથે સાથે નિજી અનુભૂતિઓ, કલ્પના અને અનુભવોને ગઝલમાં વ્યક્ત કર્યાં. તેમાં નવી ગુંજ, ઊંડાણ અને નાવીન્ય પેદા કર્યાં. તેને નવો લય આપ્યો, તેમાં નવા રંગો પૂર્યાં, તેને નવા નવા ઉપકરણોથી શણગારી. સંક્ષેપમાં, એક પરંપરિત અને પ્રાચીન સ્વરૂપને આપણે મહદંશે આપણા વાતાવરણ, પરિસ્થિતિ, બૌદ્ધિકતા અને મિજાજની પ્રવક્તા બનાવી. આમ ગઝલ લગભગ ૩૦૦ વર્ષથી ભારતીય કાવ્યની ગતિવિધિના સંચારનું કેન્દ્ર બની રહી છે. આપણા ચિંતન, રુચિ, કલા, સૌંદર્ય, બૌદ્ધિક અને સાંસ્કૃતિક અપેક્ષાઓને તે સુપેરે સંતોષી રહી છે.

વૈચક્તિક અને સામૂહિકરૂપે પ્રત્યેક યુગના લોકો એમાં રસ લેતા રહ્યાં છે. વિપરીત સંજોગોમાં પણ ગઝલની લોકપ્રિયતા અને રુચિ ઓર વધ્યા છે. એનું કારણ એ છે કે ગઝલ દ્વારા લોકોને માનસિક અને ભાવનાગત સુખ મળતું રહ્યું છે. ગઝલે એક ક્ષણ માટે પણ પોતાને સમયથી વિલગ નથી કરી. તે હંમેશાં જીવનની ગતિ સાથે ઓતપ્રોત રહી છે. તેણે જીવનના કોઈ ક્ષેત્રની ઉપેક્ષા કરી નથી. તેણે યુગ ચેતનાને પોતાની શૈલીમાં ઢાળી, તેમ છતાં પોતાની સંકેતિકતાને છોડી નથી. તેથી જ અન્ય કાવ્યસ્વરૂપોની તુલનામાં ગઝલ લોકપ્રિય રહી. મસ્નવી કે કથાઓમાં પ્રયોગો થતા રહ્યાં, પરંપરા ચાલુ રહી, પરંતુ તે લોકોના હૃદયને મોહી શક્યા નહીં. આ પ્રયોગોએ ક્યારેક ક્યારેક અમુક લોકોનું ધ્યાન ગઝલ તરફથી હટાવી દીધું ખરું, પરંતુ એ ઝાઝુ ટક્યું નહીં. તેનો પ્રભાવ ગઝલને પૃષ્ઠભૂમિમાં

નાખી શક્યો નહીં. ગઝલનો પ્રકાર ૧૦૦૦ વર્ષની પરંપરા કારસીમાં, ૫૦૦ વર્ષની ઉર્દૂમાં અને લગભગ ૧૦૦ વર્ષની ગુજરાતીમાં રાખે છે. એથી વિશેષ એના અસ્તિત્વ અને લોકપ્રિયતાની કઈ સાહેદી હોઈ શકે? આપણે જાણીએ છીએ કે કેટલાંક કાવ્ય પ્રકારો તો કાળના પ્રવાહમાં લુપ્ત થઈ ગયા.

સાંપ્રત સમસ્યાઓને કાવ્યરૂપ આપવા માટે ગઝલ ઉપયુક્ત માધ્યમ છે. અલબત્ત, ઉર્દૂના વિવેચક પ્રો. કલીમ અહેમદની જેવાની દષ્ટિએ ગઝલ એક નીમ-વહશી-અર્ધબર્બર કાવ્યરૂપ છે. થોડાં વર્ષો પૂર્વે કેટલાંક પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારોએ પણ તેને લુપ્ત થતા જતા સામંતી સમાજનું અંગ અને કેવળ આત્મલક્ષિતાનો ચમત્કાર કહી તેના ઉન્મૂલનની માંગણી કરી હતી. લગભગ આ જ પ્રકારની એક માગ રશિયન ક્રાંતિ પૂર્વે કેટલાક ક્રાંતિકારી યુવકોએ કરી હતી. તેઓ અતીતની સમસ્ત સારી-નરસી પરંપરાઓને રૂઢિ અને સામંતશાહીનો એંઠવાડ ગણાવી તેને નાબૂદ કરવા તત્પર બની ગયા હતા. આ સંઘર્ષમાં કોઈ સૈદ્ધાંતિક યુક્તિ સ્વીકારવા પણ તૈયાર ન હતા. આ ક્રાંતિ સાથે સપાટી પરનો સંબંધ રાખનારા ભારતીય લેખકો પણ ગઝલ પ્રત્યે પોતાનો રોષ પ્રગટ કરતી વેળા એ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતને ભૂલી ગયા કે પ્રત્યેક નવીન પદાર્થ પોતાના પૂર્વ પદાર્થની છાયા લઈને જન્મે છે. કશું શૂન્યમાં આગળ વધી શકતું નથી.

ગઝલ ઉર્દૂ કવિતાનો એક વિશેષ પ્રકાર હોવાથી તેને પોતાની કેટલીક પરંપરાઓ છે, તે સામંતકાલીન નીપજ છે, પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે ગઝલની પરંપરાઓમાં કોઈ પરિવર્તન થયું નથી કે થઈ શકતું નથી. વિશ્વ, સમાજ અને માનવજીવનની પ્રત્યેક વસ્તુની જેમ ગઝલની પરંપરામાં પણ બરાબર પરિવર્તન થતું રહ્યું છે, તેની આપણને ગઝલના ઢમિક વિકાસ અધ્યયનથી પ્રતીતિ થશે. ઘણું બધું કાળના પ્રવાહમાં ગળાઈ-ચળાઈ જાય છે. જેટલું સારું અને સાચું હોય છે તેટલું ટકે છે.

જત લખવાનું કે...

હાલ બોલ્ટન (યુ. કે.) સ્થિત મારા ગઝલકાર મિત્ર શ્રી અદમ ટંકારવીની ગઝલનો એક શેર યાદ આવે છે :

‘દૂરથી લાગ્યું કે એને ગઝલનું ઘેલું છે,
નજીક જઈ અને જોયું તો સત ચડેલું છે!’

જેમને માત્ર ગઝલનું ઘેલું જ નથી લાગ્યું પણ સત ચડેલું છે એવા નવોદિત ગઝલકારોને આ પુસ્તિકા અર્પણ કરી જત લખવાનું કે સૌને કોઈ પણ બાબતમાં પોતાની માન્યતાઓ બાંધવાનો અબાધિત અધિકાર છે. એવા કોઈ મત-ભેદના કારણે કોઈ વિદ્વજ્ઞન આ પુસ્તિકામાં રજૂ કરેલા મારા અભિપ્રાયો સાથે સંમત થાય નહીં એ બનવા જોગ છે, પણ ઉર્દૂ શબ્દોના વપરાશનો દુરાગ્રહ રાખ્યા વગર, નવોદિતો સરળતાથી છંદબંધ ગઝલ લખવાની દિશા તરફ આગળ વધી શકે એ માત્ર શુભ આશયથી આ પુસ્તિકા તૈયાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે.

હાલના સમયમાં ગઝલના છંદશાસ્ત્રના કેટલાક પુસ્તકો ઉપલબ્ધ છે તે નવોદિતોને સમજવા એટલા તો કઠિન છે કે તેનો અભ્યાસ કરવા છતાંય નવોદિતોને સમજવામાં મુશ્કેલી પડે. આ ઉપરાંત છંદો સરળતાથી શીખી શકાય તે માટેના કેટલાક વ્યવહારૂ સૂચનો રેખાંકિત કરીને કરવા જોઈએ તેવી રીતે થયા જણાતા નથી. આવા સંજોગોમાં કેટલાક મિત્રોના આગ્રહવશ, મારી પ્રેક્ટિકલ સમજણના આધારે, સરળ ભાષામાં ગઝલશાસ્ત્રની માહિતી આપવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

આજકાલ ગઝલ કાવ્ય પ્રકાર એટલો બધો લોકપ્રિય થઈ ગયો છે કે કોઈ પણ નવોદિત કવિ એની કવિતા લખવાની શરૂઆત ગઝલથી કરે છે એમ કહેશું તો અતિશયોક્તિ નહીં લાગે. જો કે સારી અને સાચી ગઝલ લખવી એ ઘણું અઘરું છે. (અસંભવ નથી) ગઝલની શૈલીગત સરળતા, સચોટતા અને કાક્ષિયા-રહીફની સંરચનાને કારણે અન્ય કાવ્ય પ્રકારો કરતા ગઝલ વાંચતા કે સાંભળતાં સરળતાથી સમજી શકાય છે એટલે કવિતામાં ગઝલ પ્રકારને સરળ અને સહેલો સમજીને નવકવિ ગઝલ લખવા તરફ આકર્ષાય છે. આમ ગઝલ પ્રકાર એ લપસણી ભૂમિ છે. નવોદિત કવિ ગઝલ પ્રકારની ગંભીરતા - ઊંડાણ સમજ્યા વગર, ગઝલના છંદશાસ્ત્રના યોગ્ય અભ્યાસ વગર માત્ર પોતાના મનની લાગણીઓ - ભાવનાઓના તરંગોમાં વહી ગઝલ લખી નાખે છે તો તે ગઝલ ન બનતાં માત્ર તૂકબંધી બનીને રહી જાય છે. આ સ્થાને શ્રી શકીલ કાદરીના શબ્દો ટાંકવાની લાલચ રોકી શકતો નથી. તેઓએ એમના પુસ્તક ‘ગઝલનું પિંગળશાસ્ત્ર’માં નોંધ્યું છે: ‘ગઝલમાં સપ્રમાણતા, નિયત ગતિશીલતા, લયબદ્ધતા અને સમતુલા સિદ્ધ થાય છે છંદના કારણે. ગઝલને છંદ

સાથે અભિન્ન સંબંધ છે. છંદ વિનાની - અછાંદસ કવિતા લખી શકાય પણ છંદ વિનાની, અછાંદસ ગઝલ, ગઝલ નામ જ સ્વીકારી શકે નહીં. ગઝલ શબ્દ રૂપ ધારણ કરતાં પહેલાં લય રૂપે, દર્દ રૂપે, અકળ વેદના રૂપે ગઝલકારના મનમાં ઘૂંટાય છે એ પછી જ તે શબ્દરૂપ ધારણ કરે છે’

જો કાવ્યો ગમે તેમ લખી શકાતાં હોત તો પછી કોઈ પણ પ્રકારના છંદો શોધવાની કે તેના શાસ્ત્રો રચવાની આવશ્યકતા જ ન રહેત. છંદશાસ્ત્રો રચાયાં છે એ જ એનો પુરાવો છે કે તમે જે પ્રકારની કાવ્ય રચના કરવા ઈચ્છતા હો તો તે જે-તે કાવ્ય પ્રકારના છંદશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ જ હોવી જોઈએ. માટે જ, કોઈ પણ કાવ્ય પ્રકારની રચના કરવા માટે જે-તે કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસની અત્યંત આવશ્યકતા છે. આનું મહત્વ સમજાવતાં કવિ શ્રી દલપતરામ એમના ‘દલપત પિંગળ અને અલંકારાદર્શન’ પુસ્તકનો પ્રારંભ આ દોહરાથી કરે છે:

‘પિંગળ પાઠ પઢ્યા વિના, કાવ્ય કરે કવિ હોય,
વળી વ્યાકરણ વિના વઢે, વાણી વિમળ ન હોય.’

આ જ વાત જનાબ ‘નઝર’ ગફૂરી આ રીતે કહે છે :-

‘સાફ શબ્દોમાં કહી દો આજે ‘નઝર’
જે વજનમાં ના લખે એ શાયર નથી!’

આ સંદર્ભમાં જાણીતા ગઝલકાર / વિવેચક જનાબ નિશ્તર ખાનકાહીના શબ્દો પણ સૌએ ખાસ નોંધવા જેવા છે. જો કે એમણે હિન્દી ગઝલ માટે લખ્યું છે છતાં એમની વાત ગુજરાતી ગઝલને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે. તેઓ લખે છે - ‘ગઝલો તો ખૂબ લખાઈ રહી છે, ગઝલકારો પણ ઘણા છે, પણ કમનસીબે તેઓને કોઈ માર્ગદર્શક મળતો નથી. એવો માર્ગદર્શક કે જે એ સમજાવી શકે કે એની વિધા અને આકાર-પ્રકારની દૃષ્ટિએ ગઝલ કોને કહેવાય? ગઝલની જરૂરિયાતો, અપેક્ષાઓ અને સીમાઓ શું છે? જ્યારે કોઈ કવિ આ બધી જરૂરિયાતો તરફ આંખ આડા કાન કરે છે અથવા તો ગઝલની નિર્ધારિત સીમાને વટાવી જાય છે ત્યારે તે માત્ર ગઝલની સુંદરત મિ વિધાનો જ વધ નથી કરતો પરંતુ ગઝલની અદાલતનો એક એવો અપરાધી બની જાય છે, જે સ્વયં નથી જાણતો કે એનાથી શું અપરાધ થયો છે.’ તેઓ આગળ જણાવે છે: ‘દરેકે માનવું જ પડશે કે ગઝલ અથવા એનો કોઈ શેર છંદમુક્ત અથવા છંદરહિત હોય તો આપણે એને ગઝલ અથવા ગઝલનો શેર ન કહી શકીએ.’

જેને ખરેખર છંદબદ્ધ ગઝલ લખવાની ખેવના છે એવા નવોદિતો છંદશાસ્ત્રની તલાશ કરશે જ. સાક્ષર શ્રી રણછોડરાય ભટ્ટે એમના ‘રણપિંગળ’માં ફારસી કાવ્ય

રચના સંબંધે સમજણ આપી છે. સ્વ. શ્રી ઝાર રહેરીએ ગઝલના ઇંદશાસ્ત્ર પર બે ભાગમાં પુસ્તિકાઓ લખી છે. પરંતુ હાલમાં આ પુસ્તકો અપ્રાપ્ત છે, સિવાય કે કોઈ પુસ્તકાલયમાં અથવા જૂની પેઢીના સાહિત્યકારો પાસે કઢાય જોવા મળી શકે. નવોદિતોએ હવે આ પુસ્તકો તરફ ઢોટ મૂકવાની જરૂર નથી. ઇંદશાસ્ત્રની ઢીર્ઘ સમયની ખોટ ભરવા માટે સ્વ. શ્રી શૂન્ય પાલનપુરીએ ‘અરૂઝ’ (ઇંદશાસ્ત્ર)નો એક ભાગ પ્રગટ કર્યો છે જે નવદિતો માટે ખૂબ જ ઉપયોગી પુરવાર થાય તેવો છે. જોકે આ પુસ્તક પણ હાલમાં અપ્રાપ્ય છે પણ ઘણા શાયરો પાસે આની નકલ હોઈ શકે છે. શ્રી શૂન્ય પાલનપુરી સંપૂર્ણ ‘અરૂઝ’ ક્રમવાર પ્રગટ કરવા ઈચ્છતા હતા પણ ‘અરૂઝ’નો એક ભાગ પ્રગટ થયા બાદ એમના અવસાનથી આ કાર્ય અધૂરું રહી ગયું. સ્વ.શ્રી જમિયત પંડ્યાએ ‘ગઝલનું ઇંદશાસ્ત્ર’ રચી નવોદિતોને ઘણું માર્ગદર્શન મળી રહે તેવો પ્રયાસ કર્યો છે. (કેટલાક વિદ્વાનોને એમાં ક્ષતિઓ રહી ગયાનું જણાયું છે અને એવી ક્ષતિઓ તેમાં છે.) શ્રી ‘નઝર’ ગફૂરી કૃત ‘ઇંદસમજ - ગઝલસહજ’ પુસ્તક નવોદિતોને માર્ગદર્શક નીવડે એવું છે. સ્વ. શ્રી અમૃત ઘાયલે ‘ગઝલ: કલા અને કસબ’ નામે પુસ્તક લખ્યું છે પણ કારસી-ઉર્દૂ શબ્દોનો બહોળો ઉપયોગ થયો હોવાથી નવોદિતોને સમજવામાં મુશ્કેલી પડે, છતાં નવોદિતોએ આ પુસ્તકો અન્ય પુસ્તકોની જેમ અપ્રાપ્ત બની જાય એ પહેલા વસાવી લેવા જોઈએ જેથી ભવિષ્યમાં આગળના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી સિદ્ધ થઈ શકે.

ઉપરોક્ત કારણોસર, ખાસ નવોદિતોને ધ્યાનમાં રાખી, જરૂરત વગર એવા કારસી-ઉર્દૂ શબ્દોના વપરાશ વગર, તદ્દન સરળ ભાષામાં આ પુસ્તિકા દ્વારા ગઝલના ઇંદશાસ્ત્ર વિષે સમજણ આપવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

નવોદિતો માટે કેટલાક વ્યવહારૂ સૂચનો કર્યા છે. જો નવોદિતો આ સૂચનાઓનું ચૂસ્તપણે પાલન કરશે તો મને વિશ્વાસ છે કે તેઓને ઇંદશાસ્ત્ર શીખવાનું અઘરું નહીં લાગે.

આ પુસ્તિકાનો અભ્યાસ કર્યા બાદ નવોદિતોને ગઝલ અંગેના મહત્વના પાસાઓનો ખ્યાલ આવી જશે એટલે વધુ ઊંડા અભ્યાસ માટે જે પુસ્તકોની ખાસ ભલામણ કરવાની છે એ પુસ્તકો છે શ્રી શકીલ કાઢરી રચિત ‘ગઝલનું પિંગળશાસ્ત્ર’ અને બીજું ‘ગઝલનું કાફિયાશાસ્ત્ર’ આ પુસ્તિકાના અભ્યાસથી ગઝલ રચના તરફ સરળતાથી આગળ વધ્યા બાદ ઉપરોક્ત પુસ્તકોના ગહન અધ્યયનથી ગઝલ રચનામાં મહારત મેળવી શકાશે.

★★★

ગઝલની સ્થિતિ

એક સમય એવો હતો જ્યારે વિદ્વાનો ગઝલ પ્રત્યે નાકનું ટીચું ચડાવતા અને ગઝલને યોગાનની કવિતા કહી ઉતારી પાડવામાં આવતી હતી. આપણા જાણીતા પીઠગઝલકાર શ્રી રતિલાલ ‘અનિલે’ એમના ગઝલ વિષયક એક અભ્યાસ લેખમાં નોંધ્યું છે. ‘આજે ગુજરાત ગઝલાભિમુખ બન્યું છે એમાં ‘મહાગુજરાત ગઝલ મંડળ’નું એકઠાઈ વર્ષો સુધી ચાલેલું ગઝલી મિશન તથા એના સિદ્ધ થયેલા શાયરોને જ આભારી છે. આજે અતૂટ અને અક્ષર જણાતો ગુજરાતી ગઝલનો પાયો પડતો હતો ત્યારે એની સામે વિરોધ, ઘૂણા અને તિરસ્કારનું હીણપત અને ક્ષોભમાં ગરકાવ કરે એવું વાવાઝોડું સનાતની બ્રાહ્મણિયા સાક્ષરો તરફથી ફૂંકવામાં આવ્યું હતું. ગઝલને કાવ્યની અને ગઝલકારને કવિની કોઈ રીતે ય માન્યતા / પ્રતિષ્ઠા ન મળે એવી અક્ષરનેમ એ ઝંઝાવાત પાછળ હતી. ઉમાશંકરભાઈએ જેને ‘નવી ગઝલ’ કહી એ ૧૯૪૨થી તે ૧૯૫૫ના ગાળાની ગઝલે એનું સ્વરૂપ જ નહીં, કાવ્ય સ્વરૂપ પણ સિદ્ધ કર્યું, તે પછી ગઝલ સામેનો વિરોધ ભોંઠો પડ્યો.’

તબક્કાવાર ગઝલના ભેખધારી કેટલાય શાયરોના સંનિષ્ઠ પ્રયાસોથી ગઝલ સંપૂર્ણ ગુજરાતણ બની ગઈ અને સાહિત્યમાં પણ પોતાનું સ્થાન સુનિશ્ચિત કરી લીધું. સાંપ્રત સમયમાં ગઝલ દૃઢમૂલ થઈ ગઈ છે અને ગૌરવ ભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે અને એટલી બધી લોકપ્રિયતા મેળવી લીધી છે કે કદાચ કાવ્ય પ્રકારોમાં ગઝલોનું ખેડાણ વધુ થવા લાગ્યું છે. (આની સામે કેટલાક ભયસ્થાનો હોવા છતાં.) અનેક શહેરોમાં અવાર નવાર મુશાયરાઓનું આયોજન થતું રહે છે અને શ્રોતાઓ ગઝલોને મન ભરીને માણે છે, દાદ આપે છે. ગઝલોને લોકપ્રિય બનાવવામાં અનેક ગઝલ ગાયકોનું પણ મહત્વનું યોગદાન રહ્યું છે તે નોંધવું જ જોઈએ.

શ્રી શૂન્ય પાલનપુરીના આ શબ્દો દરેક નવોદિતોએ ખાસ યાદ રાખવા જેવા છે - ‘કવિતા એટલે ઊર્મિઓનો ધોધબંધ વહેતો પ્રવાહ, પ્રાણી-સૃષ્ટિ, માનવ-જીવન અને પ્રકૃતિ વૈભવ જોઈ સ્ફૂરતી પ્રેરણા એનું ઉદ્ભવસ્થાન છે. એમાં વાણી, વિચાર અને કલાનો ત્રિવેણી સંગમ થાય છે.’ ‘ઊંડું મનન અને ચિંતન, મૌલિક રજૂઆત, ભાષાની સરળતા અને સચોટતા અને દર્દ એ કવિતાની પૂંજ છે.’

શ્રી શૂન્ય પાલનપુરીએ કહ્યું છે તેમ સચોટતા અને દર્દ એ કદાચ ગઝલને વધારે લાગુ પડે છે. સંવેદનશીલ માણસ એટલે કે શાયર પ્રકૃતિ દર્શન કરે છે, સામાજિક તેમજ રાજકીય જીવનનું નિરીક્ષણ કરે છે, સ્વાનુભવનો નિયોડ કાઢે છે

અને એમાંથી જન્મતી સંવેદનામાંથી કવિતા પ્રગટે છે. એટલે જ કોઈ સારી અને સાચી ગઝલ વાંચતાં કે સાંભળતાં જાણે એમાં આપણી જ વાત રજૂ થતી હોય એવી આપણને અનુભૂતિ થતી હોય છે અને કદાચ ગઝલ પ્રકાર એટલે જ વધારે લોકપ્રિય થયો છે.

શ્રી શૂન્ય પાલનપુરી આગળ કહે છે - ‘શાયરી ઊર્મિ વિહોણી શક્તિઓને ઉભારે છે, ઊંઘતી લાગણીઓને જગાડે છે, જડ આવેગોમાં ચેતન ભરે છે, હૃદયને હૂંફ આપે છે, ઊમંગોને જવાની બક્ષે છે, મુશ્કેલીઓમાં અડગતા અર્પે છે અને પડેલાઓનો ઉદ્ધાર કરે છે.’ આ વિધાન પ્રમાણે જોઈએ તો ગઝલમાં આ તમામ ગુણો સમાયેલા છે.

ગઝલ શું છે અથવા ગઝલમાં શું છે એ વિષે શ્રી હરકિશન જોશીની આ ગઝલ મનનીય છે :-

તમારૂં મારા ભણી જોવું એ ગઝલ તો હતી,
દિવસનું રાત મહીં ખોવું એ ગઝલ તો હતી!
અનેક જન્મ સુધી આપણે મળ્યા જ નહીં,
મિલનનું સ્વપ્ન રૂપે હોવું એ ગઝલ તો હતી!
નજરની બહાર બધાં દશ્ય તો રહી જ ગયાં,
સચમનું આમ અરવ રોવું એ ગઝલ તો હતી!
વિચારવાનું પછી જે ઘડી સમાપ્ત થયું,
શબ્દનું મૌન જળો ધોવું એ ગઝલ તો હતી!
‘કિશન’ કહે તો હવે શું કહે તમારા કંઈ-
સ્મરણનું મારા મહીં હોવું એ ગઝલ તો હતી!

★ ★ ★

ગઝલનો ઉગમ

ગઝલની શરૂઆત ક્યારે થઈ હશે એનો વિચાર કરીએ એટલે તરત શ્રી આદિલ મનસૂરીની ગઝલનો આ શેર યાદ આવ્યા વગર ન જ રહે:

‘જ્યારે પ્રણયની જગમાં શરૂઆત થઈ હશે,
ત્યારે પ્રથમ ગઝલની રજૂઆત થઈ હશે!’

અહીં શ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટના શબ્દોની નોંધ લેવાની લાલચ રોકી શકાતી

નથી. તેઓ કહે છે: ‘જ્યારે માનવી પાસે ભાષા પણ નહીં હોય ત્યારે પણ પ્રસન્નતા અને આનંદના - વેદનાના ભાવોના પ્રગટીકરણ માટે જે સંકેતો તેણે પ્રયોજ્યા હશે એમાં લોકગીતના સંસ્કારો જરૂર જણાવાના. લયયુક્ત અભિવ્યક્તિ જ ગીતનો પ્રથમ ફળગો છે.’

આપણે જ્યારે ગઝલ સાથે નાતો જોડી રહ્યા છીએ ત્યારે એ જાણી લેવું જોઈએ કે મૂળ ગઝલનો જન્મ ક્યાં થયો અને એમાંથી ગુજરાતી ગઝલ ક્યારે અવતરી. ચાલો આપણે ટૂંકમાં ગઝલના ઈતિહાસ પર ઉડતી નજર નાખી લઈએ.

મૂળ ગઝલનો જન્મ અરબસ્તાનમાં થયો. ઈ.સ. ૭૩૧ થી ૭૮૭ વચ્ચે થઈ ગયેલા બગદાદના બસરા શહેરના નિવાસી એક વિદ્વાન ખલીલ બીન અહમદે ગઝલ શાસ્ત્રની રચના કરી હતી. ઈતિહાસકારોના કહેવા પ્રમાણે ઉર્દૂ ગઝલનો ઉગમ ફારસી કાવ્યશાસ્ત્રમાંથી થયો છે. અમીર ખુસરોને ઉર્દૂ ગઝલના જનક માનવામાં આવે છે. (અમીર ખુસરો : જન્મ ૧૨૫૩- મૃત્યુ : ૧૩૨૫). અમીર ખુસરો પછી આવ્યા ગોલકુંડાના સુલતાન મુહમ્મદકુલી કુતુબશાહ અને પછી મહત્વનું નામ ગણાય છે વલી દક્કનીનું. આ પછી ઉર્દૂ ગઝલની વિકાસ યાત્રા શરૂ થઈ અને સાંપ્રત કાળ સુધીમાં ગઝલમાં સમાવવામાં આવતા વિષયોનો વ્યાપ વધતો રહ્યો છે.

પહેલાના સમયમાં ‘કસીદા’ (પ્રશસ્તિ કાવ્યો) લખવામાં આવતા હતા. આ ‘કસીદા’માંથી ગઝલ જન્મી.

અરબસ્તાનમાં જન્મ પામેલી ગઝલ ઈસ્લામ ધર્મ સાથે ઈરાન પહોંચી. હિન્દુસ્તાનમાં મુસ્લિમ સામ્રાજ્યની સ્થાપનાની શરૂઆત ૧૨મી સદીમાં થઈ હતી. ભારતમાં મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના થતાં મોગલ સમ્રાટો એમની સંસ્કૃતિ સાથે ગઝલને પણ લઈ આવ્યા. એની સાથે જ એક-બીજાની સંસ્કૃતિની આદાન-પ્રદાનની ક્રિયાનો પ્રારંભ થયો. સમય જતા આની છાયા ગુજરાતી ભાષા પર પણ પડ્યા વગર ન રહી.

વિદ્વાનોના મત મુજબ કલાન્ત કવિ બાલાશંકર ઉદ્ધાસરામ કંથારિયાને ગુજરાતી ગઝલના પિતા માનવામાં આવે છે. આ પાયાની ગઝલો રચનાર શાયરોમાં કલાન્ત કવિ બાલાશંકર સાથે મુખ્યત્વે અમૃત કેશવ નાયક, દેરાસરી, નલુભાઈ દ્વિવેદી, સાગર મહારાજ અને ખબરદાર વિ. ને ગણવામાં આવે છે. આ પછી આસ્વાદ્ય કહી શકાય તેવી ગઝલો કલાપીએ આપી.

પ્રારંભિક તબક્કાની ગઝલોમાં ઉર્દૂ શબ્દોની ભરમાર રહેતી. ત્યાર પછી ગઝલને સંપૂર્ણ ગુજરાતી બનાવવાના પ્રયાસો શરૂ થયા. આ કાર્યમાં શ્રી શયદા, શેખતલ્લી, સગીર, નસીમ, રતિલાલ ‘અનિલ’, શૂન્ય પાલનપુરી, અમૃત

‘ઘાયલ’ વિગેરે ઘણા શાયરોએ અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે. ત્યાર પછી તો તબક્કાવાર અનેક શાયરો આવ્યા છે જમણે ગઝલને અનેક નવા સ્વરૂપે વિકસાવી છે અને અત્યારે તો ગુજરાતી ગઝલ અનેક સીમાડાઓ વટાવી એની યશ પતાકા ફરકાવી રહી છે.

હવે આ કાવ્ય પ્રકારને ગઝલ શા માટે કહે છે તે જોઈએ -

(૧) પ્રિય પાત્ર સાથે વાતચીત કરવાને ગઝલ કહે છે.

(૨) પ્રેમ સંબંધી કવિતા કહેવી કે સ્ત્રીઓનું વર્ણન કરવું એને ગઝલ કહેવાય છે.

(૩) અરબીમાં ગઝલ શબ્દનો અર્થ ‘કાંતવું-વાણવું’ થાય છે. તેના પરથી ‘ગઝલ’ એવું નામ પડ્યું છે.

આવા બીજા પણ કેટલાક મતો છે.

(ઉપરોક્ત બધી જ બાબતની વિસ્તૃત જાણકારી માટે કર્તાનું અન્ય પુસ્તક ‘હિન્દુસ્તાની સંગીતમાં ગઝલ ગાયકી’ વાંચી જવું.)

જો કે ગઝલ વિષેની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ ઘણી પુરાણી થઈ ગઈ છે. હવે ગઝલ માત્ર પ્રિય પાત્ર સાથે વાતચીત કરવા માટે અથવા તો પ્રેમ સંબંધી કવિતા કહેવા કે સ્ત્રીઓનું વર્ણન કરવા પૂરતી સીમિત નથી રહી. આજની ગઝલે તો હરણકાળ ભરી છે અને એવો કોઈ પણ વિષય નહીં હોય જે ગઝલમાં વણાયો ન હોય. આજનો ગઝલકાર કેવા નૂતન રૂપે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરે છે, કેવું ભાષા કર્મ કરે છે, પ્રતીકો કેવા વિવિધ રૂપાળા રૂપે રજૂ કરે છે તે આપણે નીચેના શેરોથી જોઈ શકીએ છીએ.

પકડો કલમ ને કોઈ પણ એમ પણ બને,
આ હાથ આખેઆખો બળે એમ પણ બને!

- સ્વ. મનોજ ખંડેરિયા

જળ છું બરફ છું ભેજ છું ઝાકળ છું
સતત મૃગજળ સુધી ભીનો જ છું,
તરસ્યા વિનાના શહેરમાં જો તું મને
શોધ્યા કરે તો હું તને ક્યાંથી મળું?

- શ્રી જવાહર બક્ષી

શ્રી જવાહર બક્ષીની બીજી આવી જ પ્રલંબ બહેરની ગઝલનો સુંદર શેર માણીએ :

પ્રત્યેક ઘર કરચોથી વેરણ - છેરણ છે
ને તે છતાં અકબંધ આખું શહેર છે,

આવું અજબ તે એક પળમાં કોણ ફૂટ્યું
બિંબ કે પ્રતિબિંબ કે દર્પણ કે હું?

તું પવન છે,

તું જ વન છે!

- શ્રી જયેન્દ્ર શેખડીવાલા

રેઈનકોટ, છત્રીઓ, ગમસૂઝ, વોટરપ્રૂફ હેટ્સ,
માનવીએ કેટલી ભીંતો યાણી વરસાદમાં!

- આદિલ મન્સૂરી

ક્યારનો શોધું છું હું એક વાતને,

ભીંતને ઢંઢોળવા લાગ્યો છું હું!

- ડૉ. લલિત ત્રિવેદી

‘ભીંતને પણ કાન હોય છે’ એ કહેવત, ગોપિત રૂપે, કેવી ખૂબીપૂર્વક આ
શેરમાં વણી લેવામાં આવી છે?

પ્રકૃતિને સાંકળી લેતો મિલનાનુભૂતિનો અનોખો શેર :

‘વૃક્ષો, પવન, મહેકની ઓળખ છે તું પ્રિયે,

આવા બધા બનાવની વચ્ચે મળી છે તું!’

- ડૉ. લલિત ત્રિવેદી

ઓળખાણો પડી ઉઘાડી રે,

કોઈ છે શર્ટ, કોઈ સાડી રે!

- ડૉ. લલિત ત્રિવેદી

નવમાં ધોરણની પલ્લવી પંડ્યા

ઘંટ વાગ્યો અને પરી થઈ ગઈ!

- અદમ ટંકારવી

સીધી સાઠી ગઝલ લખી દે ‘અદમ’,

જીવીકાકીની શારદા જેવી!

- અદમ ટંકારવી

નથી સોય પીડા, ન દોરો ય દુઃખ,

ભરીને ભરૂં તો ભરૂં શું ભરત?

- હર્ષદ ચંદારાણા

આ ઉદાહરણોથી કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે તમે તમારા વિચારને નવા

સ્વરૂપે, ખૂબી પૂર્વક કેવી રીતે ઢાળી શકો છો. આજે ગઝલના વિષયોનું કલક વિસ્તરી
ગયું છે. એમ કહી શકાય કે Sky is the limit.

નવદિતો માટે અગત્યના સૂચનો :

(૧) શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર માટે અથવા કોઈ સિદ્ધિ -
શક્તિની પ્રાપ્તિ માટે ઋષિ-મુનિઓ વર્ષોના વર્ષો સુધી આકરૂં તપ કરતા હતા.
આપણા સાહિત્ય-સર્જકોએ પણ એવાં જ આકરા તપ તપી મા સરસ્વતી -
શબ્દોના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે.

આ સંદર્ભમાં નવોદિતોને શ્રી ગની દહીંવાલાનો એક શેર થોડા ફેરફાર સાથે
આમ કહી શકાય :

‘ગઝલને ખરા અર્થમાં પામવાને, તમારે ય કરવા રહ્યાં આકરા તપ,
પ્રથમ રણ બનીને તપો ઝાંઝવા સમ, ગઝલને પ્રગટવા પછી હાક મારો!’

આમ સારા ગઝલકાર બનવા માટે સૌ પહેલાં ગઝલોના વિશાળ વાંચનની
ખૂબ જ આવશ્યકતા છે. સૌ પ્રથમ તો એમણે માત્ર નીવડેલા સિદ્ધહસ્ત ગઝલકારોના
સંગ્રહો જ વાંચવા જોઈએ એટલું જ નહીં, સતત અભ્યાસ માટે આવા સંગ્રહો પોતાના
અંગત પુસ્તકાલયમાં વસાવી લેવા જ જોઈએ એ ખૂબ જરૂરી છે. આમ તો ઘણા
સિદ્ધહસ્ત ગઝલકારો છે, તેમાંથી કેટલાક શાયરોના નામ નીચે જણાવ્યા છે. જેમના
સંગ્રહો પુસ્તક વિકેતાઓ પાસે ઉપલબ્ધ છે, તો સગવડતા પ્રમાણે ધીમે ધીમે
આવા પુસ્તકો વસાવી લેવા અને એનો વારંવાર અભ્યાસ કરતા રહેવું જોઈએ.

શ્રી રતિલાલ ‘અનિલ’ સ્વ. શ્રી શૂન્ય પાલનપુરી

સ્વ. શ્રી અમૃત ‘ઘાયલ’ સ્વ. શ્રી મરીઝ

સ્વ. શ્રી બરકત વિરાણી ‘બેશમ’ સ્વ. શ્રી ગની દહીંવાલા

સ્વ. શ્રી શેખાદમ આબુવાલા સ્વ. શ્રી નાઝિર દેખૈયા

સ્વ. શ્રી મનોજ ખંડેરિયા શ્રી આદિલ મન્સૂરી

શ્રી અદમ ટંકારવી શ્રી બાપુભાઈ ગઢવી

શ્રી કરસનદાસ લુહાર

માત્ર સિદ્ધહસ્ત ગઝલકારોના સંગ્રહો વાંચવાનો આગ્રહ એટલા માટે કે
ગઝલના શાસ્ત્રોક્ત મિટરો (છંદો)નો સુપેરે અભ્યાસ થઈ શકે. ગઝલ ગમે તેટલી

સારી લખાઈ હશે છતાં જો તેના છંદ પ્રમાણે નહીં લખાઈ હોય તો પછી માત્ર કાકિયા - રદીક્ષની સાંકળના કારણે એને ગઝલ કહી શકાય નહીં અને એનું સાહિત્યિક મૂલ્ય યોગ્ય રીતે આંકી શકાય નહીં.

(૨) ગઝલનો લય એ એનું આગવું મહત્ત્વ છે. ગઝલના દરેક છંદને એનો એક આગવો વિશિષ્ટ લય હોય છે. ગઝલો વાંચતી વેળા જે તે છંદની ગઝલ તેના વિશિષ્ટ લય સાથે વાંચવાની ટેવ પાડવી. આનાથી મોટો લાભ એ થશે કે મિટર (છંદ) શીખતી વખતે એ જે - તે (મિટર) છંદના ગણભિન્મો આસાનીથી યાદ રહી જશે એટલું જ નહીં, જો ગઝલના લય મનમાં ઘૂંટાતા હશે તો ગઝલ માટે તમને કોઈ પંક્તિ (મિસ્ત્રો) સૂઝશે તો તે, લયના કારણે મહદ્ અંશે, જે તે મિટરમાં જ હશે. ગઝલ લયબદ્ધ કેવી રીતે વાંચવી તે કોઈ ગઝલકાર મિત્રની મદદથી શીખી જવું.

ગઝલો વાંચતી વેળા તેમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલા કાકિયા-રદીક્ષ પર ખાસ ધ્યાન આપો. કાકિયા કેવા પ્રકારના હોવા જોઈએ તે અગત્યનો પાઠ વાંચનથી શીખવા મળશે.

એક સમયની ગુરુ-શિષ્યની પરંપરા એ ખૂબ જ અગત્યની હોવા છતાં આજ-કાલ લગભગ લુપ્ત જેવી થઈ ગઈ છે છતાં કેટલાક નવોદિતો, જેઓ ગંભીરપણે ગઝલો લખતાં શીખવા ઈચ્છતા હોય છે તેઓ કોઈને કોઈ ગઝલકાર મિત્રની મદદ અવશ્ય લેતા હોય છે. તમે પણ કોઈ સારા ગઝલકાર મિત્રને, કશો સંકોચ રાખ્યા વગર, ગુરુ પદે સ્થાયી માર્ગદર્શન મેળવતા રહેશો તો તમારું કાર્ય આસાન થઈ જશે.

(૩) વિશાળ વાંચનનો એક અન્ય મહત્ત્વનો ફાયદો એ પણ છે કે તમારી અભિવ્યક્તિ માટે આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થશે.

(૪) શબ્દ ભંડોળ હોવો ખૂબ જરૂરી છે. શબ્દોના પર્યાય તરત સૂઝશે તો ગઝલ લખતી વખતે ગઝલના મિટર પ્રમાણે જોઈતો યોગ્ય શબ્દ આપમેળે તરત મનમાં આવશે. આ સૂઝ પણ તમને ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે જો તમે ગઝલના લય બરાબર ઘૂંટ્યા હશે, શબ્દ ભંડોળ હશે.

(૫) દરેક પાસે જોડણીકોશ હોવો ખૂબ જરૂરી છે. શબ્દોની જોડણી સાચી જ કરવી. શબ્દોકોશના ઉપયોગથી શબ્દોના અર્થ ઉપરાંત ઘણા પર્યાય પણ શીખવા મળશે.

(૬) ગઝલમાં કેટલાક ગુરુ વર્ણ (બે માત્રાના અક્ષર), લઘુ વર્ણ (એક માત્રાના અક્ષર) તરીકે અને કેટલાક લઘુ વર્ણ ગુરુ વર્ણના રૂપમાં વપરાય છે. આવા

ક્યા ક્યા વર્ણો છે તે આગળ ઉપર જોશું પણ ગણિતની રીતે શીખવા જતાં એ અધરૂં લાગશે અથવા તો એનો ખોટી રીતે ઉપયોગ થવાની શક્યતા પણ રહેલી છે. આ ભેદ સૌ પ્રથમ માત્ર વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી (પ્રેક્ટિકલ્સથી) મળી શકે. આ જ્ઞાન સહેલાઈથી મળે છે ગઝલોના લયબદ્ધ વાંચનથી. બહોળા વાંચનથી એવા વર્ણોનો આપમેળે પરિચય થઈ જશે. આ સંદર્ભમાં પણ ગઝલોનું લયબદ્ધ બહોળું વાંચન કેટલું જરૂરી છે તે સહજ સમજી શકાય છે. ગઝલોનું લયબદ્ધ વાંચન જ છંદશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપશે.

(૭) ગઝલના કાકિયા-રદીક્ષ વિષેની માહિતી આગળ ઉપર આપવામાં આવશે છતાં આ મુદ્દો ઘણો અગત્યનો હોવાથી એ તરફ અગાઉથી જ ધ્યાન દોરવાનું યોગ્ય માન્યું છે. જો ગઝલ લખતી વેળા કોઈ કાકિયો મિટર બહારનો વપરાયો હશે તો એ શેર એ જ વિચારમાં સુધારવો લગભગ અસંભવ થઈ જશે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે ગઝલના કાકિયા જે તે મિટરની ગઝલના ગણભિન્મ પ્રમાણેના જ હોવા જોઈએ.

(૮) ગઝલ હંમેશા બોલચાલની સરળ ભાષામાં લખવી જોઈએ જેમાં અરૂઢ, અશ્લીલ કે અરુચિકર શબ્દોનો ઉપયોગ ન થવો જોઈએ.

(૯) કહેવત કે રૂઢી પ્રયોગનો ઉપયોગ જો સહજતાથી થઈ શકતો હોય તો શેરનું સૌંદર્ય વધી જશે.

(૧૦) બની શકે તેટલા મુશાયરાઓમાં હાજરી આપવી અને શાયરો ગઝલની રજૂઆત કેવી રીતે કરે છે તેનો અભ્યાસ કરવો.

જો નવોદિતો ઉપરોક્ત સૂચનોનું યોગ્ય પાલન કરશે તો તેમના માટે ગઝલનું છંદશાસ્ત્ર શીખવાનું અને છંદબદ્ધ ગઝલ લખવાનું સરળ બની જશે.

લઘુ - ગુરુ અક્ષરોની સમજ

બારાક્ષરીના ઊ, ક, કિ, કુ વિગેરે બધા હસ્વ અક્ષરો લઘુ રૂપના ગણાય છે. જ્યારે ઊ, કા, કી, કૂ, કે, કૌ, કં વિગેરે બધા જ દ્વીર્ઘ ઉચ્ચારણવાળા અક્ષરો ગુરુ રૂપના ગણાય છે. અક્ષરોની માત્રાના માપ માટે લઘુ અક્ષરોની માત્રા એક અને ગુરુ અક્ષરોની માત્રા બે ગણાય છે. લઘુ અક્ષર 'લ' અને ગુરુ અક્ષર 'ગા' તરીકે ઓળખાય છે. દરેક શબ્દનું માપ કે વજન જાણવા માટે દરેક અક્ષર નીચે એના સ્વરૂપ પ્રમાણે માત્રા માટે ૧ કે ૨ નથી લખાતું પણ 'લ' અને 'ગા' લખવાનો રિવાજ છે. લઘુ અક્ષર માટે 'l' અને ગુરુ અક્ષર માટે '-' અથવા '=' ચિન્હ પણ

વાપરવામાં આવે છે જે પણ દરેક અક્ષર નીચે મૂકી શકાય છે. દા.ત. :

‘આપણા’ આ શબ્દમાં ‘આ’ અને ‘ણા’ બે અક્ષરો બે માત્રાના એટલે કે ગુરુ રૂપના છે જ્યારે ‘પ’ એક માત્રાનું લઘુરૂપ છે જે આ પ્રમાણે જાણી શકાય :-

આ પ ણા	આ પ ણા
ગા લ ગા	અથવા - લ -

તેવી રીતે

આ ધા ર	અથવા	આ ધા ર
ગા ગા લ		- - લ

હ મ ણાં	અથવા	હ મ ણાં
લ લ ગા		લ લ -

આમાં ‘હમ’ બે લઘુ એક ગુરુ તરીકે પણ લઈ શક્યા છે એટલે

હ મ ણાં	અથવા	હ મ ણાં
લ લ ગા		ગા ગા
લ લ -		- -

જો કોઈ જોડાક્ષરી શબ્દમાં જોડાક્ષરનો ઉચ્ચાર કરતા એની આગળના અક્ષરને થડકો લાગતો હોય તો તે આગળનો અક્ષર લઘુ હશે તો પણ તે ગુરુ માની તેની બે માત્રા ગણવામાં આવે છે. દા.ત. યશસ્વી, મનસ્વી, તપસ્વી વગેરે. અહીં યશસ્વી શબ્દ વાંચતા ‘સ્વી’નો ઉચ્ચાર કરતા પહેલા ‘શ’ પર વજન આવી થડકો લાગે છે તેથી આ શબ્દની માત્રા નીચે પ્રમાણે ગણાશે.

ય શ સ્વી

લ - -

લ ગા ગા

ઘણી વાર બે લઘુ અક્ષરોને એક ગુરુ તરીકે પણ લઈ શકાય છે.

દા.ત.	અકબર	અકબર	તન	લટ	દિલ
	લ લ લ લ	ગા ગા	ગા	ગા	ગા

એવા પણ કેટલાક ગુરુ-બે માત્રાના અક્ષરો છે જે લઘુ તરીકે પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. દા.ત. કે, કો, રે, જા, વિગેરે. ઘણી વાર કેટલાક શબ્દોનો માત્ર આખરી ગુરુ અક્ષર લઘુ તરીકે લઈ શકાય છે.

કેટલીક વેળા કોઈ અક્ષરના કોમળ ઉચ્ચારણના કારણે પણ ગુરુ અક્ષરને

લઘુ અક્ષર ગણવાની છૂટ મળતી હોય છે. ઉદાહરણ રૂપે નીચેનો શેર જોઈએ :-

લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા
દિ વ સો જુ દા ઈ ના જા ય છે એ જ શે જ રૂ ર મિ લન સુ ધી
મ ને હા થ ઝા લી ને લૈ જ શે હ વે શ ત્રુ ઓ જ સ્વ જન સુ ધી

ઉપરના શેરમાં ‘ના’ ‘એ’ અને ‘ને’ ‘વે’ ગુરુ હોવા છતાં લઘુરૂપે વપરાયાં છે.

અહીં ખાસ બાબત એ યાદ રાખવાની છે કે **ગઝલના છંદો એ અક્ષરમેળ છંદો નહીં પરંતુ માત્રામેળ છંદો છે.** તકતી કરતી વખતે કોઈ પણ વર્ણના ઉચ્ચાર પ્રમાણે તે વર્ણન લઘુ કે ગુરુ ગણવો જોઈએ. આપણે આગળ ‘ગઝલની બહેરો’ પ્રકરણમાં દરેક ગઝલની બહેર નીચે નમુનાના શેર આપ્યા છે તેમાં જોઈ શકશું. કે ક્યા ક્યા વર્ણો ગુરુ હોવા છતાં લઘુ વર્ણ અને લઘુ વર્ણ ગુરુ વર્ણ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.

આ લઘુ - ગુરુનો ભેદ ગઝલોના વિશાળ લયબદ્ધ વાંચનથી આપોઆપ જાણી શકાશે. આ માટે શુદ્ધ જોડણી અને શબ્દોના ઉચ્ચારણની આવડત જરૂરી છે જે વાંચનથી કેળવી શકાય છે. ગઝલનો લય જ તમને સમજ આપશે કે ક્યા લઘુ અક્ષર ગુરુ તરીકે અથવા ગુરુ અક્ષર લઘુ તરીકે વપરાયો છે, અથવા તો બે લઘુ અક્ષરો ગુરુ તરીકે ગણાયા છે. અલગ રીતે આ શીખવા જશો તો તો ભૂલથાપ ખાઈ જવાનો સંભવ છે.

તકતી : ગઝલના છંદો અમુક રૂકનના (ગણ બિમ્બના) સંયોજનથી બન્યા છે. કોઈ પણ ગઝલ છંદબદ્ધ છે કે નહીં તે જાણવા માટે અરકાન (ગણબિમ્બો) લખી તેની નીચે ગઝલની પંક્તિ લખી તે તેના લઘુ-ગુરુના વજન પ્રમાણે બરાબર છે કે નહીં તે જાણવાની રીતને ‘તકતી માંડવી’ એમ કહી શકાય. તકતી એટલે ટુકડા કરવા. દા.ત. :-

‘મને સદ્ભાગ્ય કે શબ્દો મળ્યા તારે નગર જાવા,

ચરણ લઈ દોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે.’

- મનોજ ખંડરિયા

આ ગઝલ ‘લ ગા ગા ગા’ના ચાર આવર્તનમાં લખાઈ છે. આની તકતી નીચે પ્રમાણે માંડી શકાય :-

લ ગા ગા ગા લ ગા ગા ગા લ ગા ગા ગા લ ગા ગા ગા
 મ ને સદ્ ભા ગ્ય કે શ ઝદો મ ય્યા તા રે ન ગર જા વા
 ય રણ લઈ દો ડ વા બે સું તો વર સો ના વ રસ લા ગે
 | - - - | - - - | - - - | - - -

ઉપરોક્ત ગઝલના લય પ્રમાણે જોશું તો જણાશે કે સદ્ભાગ્યમાં ‘સદ્’, નગરમાં ‘ગર’ ચરણમાં ‘રણ’, ‘લઈ’, વરસોમાં ‘રસો’, વરસમાં ‘રસ’ આ બે લઘુ અક્ષરો એક ગુરુ તરીકે લેવામાં આવ્યાં છે. ‘સું’ - ‘તો’ અક્ષરો અનુક્રમે ગુરુ અને લઘુ લેવામાં આવ્યા છે. ‘શઝદો’માં ‘ઝદો’નો ઉચ્ચાર કરતા ‘શ’ પર થડકો લાગતો હોવાથી ‘શ’ લઘુ હોવા છતાં ગુરુ ગણાશે.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણથી લઘુ-ગુરુ અક્ષરો વિષે જાણી શકાય છે. આ જ બતાવે છે કે ગઝલોનું લયબદ્ધ વાંચન કેટલું અગત્યનું છે. જો ખૂબ વાંચશો તો આપોઆપ આ ભેદ ખૂબ સરળતાથી સમજી જશો.

- ગણ બિમ્બો (અરકાન) -

અરબીમાં ગણને રૂકન કહે છે. રૂકનનું બહુવચન અરકાન કહેવાય છે.

કોઈ પણ પદ્યની રચના, જે-તે કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિયત કરવામાં આવેલા રૂકનના (ગણ બિમ્બોના) સંયોજનના આધારે કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત છંદો માટે આઠ ગણ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે જે કવિ દલપતરામ કૃત ‘દલપત પિંગળ અને અલંકારાદર્શન’માં નીચે મુજબ દર્શાવાયા છે. આમાંના કેટલાક છંદો શિખરિણી, હરિગીત, મંદાકાંતા, શાર્દૂલવિકીડિત વિગેરે તમે તમારા સ્કૂલના અભ્યાસકાળ દરમિયાન શીખ્યા હશે. આપણા ગઝલના છંદશાસ્ત્રના શિક્ષણમાં આ ગણબિમ્બો કે છંદો વિષે જાણવું જરૂરી નથી. આ માત્ર પ્રાથમિક સમજ અને જાણકારી માટે આપેલ છે.

(૧) ‘મ’ ગણ =	મા	તા	જી	(૨) ‘ન’ ગણ =	ન	ગ	ર
	ગા	ગા	ગા		લ	લ	લ
	-	-	-		લ	લ	લ
(૩) ‘ભ’ ગણ =	ભો	જ	ન	(૪) ‘જ’ ગણ =	જ	કા	ત
	ગા	લ	લ		લ	ગા	લ
	-	લ	લ		લ	-	લ
(૫) ‘સ’ ગણ =	સ	મ	તા	(૬) ‘ચ’ ગણ =	ચ	શ	સ્વી
	લ	લ	ગા		લ	ગા	ગા
	લ	લ	-		લ	-	-

(૭) ‘ર’ ગણ =	રા	મ	જી	(૮) ‘ત’ ગણ =	તા	તા	ર
	ગા	લ	ગા		ગા	ગા	લ
	-	લ	-		-	-	લ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના સંસ્કૃત છંદોના ગણબિમ્બો ત્રણ અક્ષરના હોય છે, જ્યારે ગઝલના છંદ શાસ્ત્રમાં ગણબિમ્બો ૩-૪-૫ અક્ષરના હોય છે.

ગઝલના છંદશાસ્ત્રમાં રૂકન (ગણ) નીચે પ્રમાણે છે. દલપત પિંગળમાં સંસ્કૃત છંદોના ગણો ૩ અક્ષરના હોય છે જ્યારે ગઝલની બહેરોના રૂકન (ગણો) ૩-૪-૫ અક્ષરોના હોય છે જેમ અગાઉ જણાવ્યું છે.

ગુજરાતી સંજ્ઞા	અરબી સંજ્ઞા	ગુજરાતી સંજ્ઞા	અરબી સંજ્ઞા
૧ લ ગા - ગા	૩ ઊ લુ ન	૫ લ લ - ગા - લ ગા	મુતકાબિલુન
૨ ગા - લ ગા	૪ કા બિ લુ ન	૬ ગા - ગા - ગા લ	મ ક ઊ લા ત
૩ લ ગા - ગા - ગા	૫ કા અલી લુ ન	૭ ગા - ગા - લ ગા	મુસ્ ત ક બિ લુ ન
૪ ગા - લ ગા - ગા	૬ કા બિ લા તુ ન	૮ લ ગા - લ - લ - ગા	મકાબિલુન

આ ઉપરાંત બીજા બે ગણ નીચે મુજબ પણ ગણાવાય છે જે ઉપર જણાવેલા ગણ ક્રમાંક (૯) અને (૫) પ્રમાણે છે જેનું વિભાજન ઉપરના ગણો કરતા કેવી રીતે જુદું પડે છે તે - નિશાનીથી દર્શાવ્યું છે.

૧. ગા - ગાલ-ગા મુસ્તકાબિલુન

૨. ગા લ -ગા-ગા કાબિલાતુન

અહીં અરકાન (ગણબિમ્બો) અરબીમાં પણ એટલા માટે દર્શાવાયા છે કે ભાષાના તક્ષવતના કારણે સરખા જણાતા અરકાન કેવી રીતે વિભાજીત થાય છે.

દરેક છંદોમાં અલગ રીતે શબ્દ સંયોજન કરી અરકાન નિભાવવાના હોય છે. નવોદિત માટે આ તક્ષવત હાલના પ્રારંભિક તબક્કે સમજવો અઘરો થઈ પડશે અને ગૂંચવણ ઊભી કરશે, વળી કેટલાક અરકાનો (ગણબિમ્બો) ગુજરાતી ભાષામાં ઉપયોગમાં પણ લેવાતા નથી એટલે નવોદિતોના મનમાં કશી ગૂંચવણ ઊભી ન થાય માટે તેનું વિવરણ અહીં આપ્યું નથી.

ઉપરોક્ત અરકાન (ગણબિમ્બો)ની મદદથી ગઝલની બહેરો (મિટર) (છંદ) બને છે. આ અરકાનની મદદથી બનાવેલી કેટલીક બહેરોગુજરાતી ગઝલ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી નથી, એટલે જે બહેરો ગુજરાતી ગઝલો માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, માત્ર તેની જ માહિતી આપવામાં આવશે જેથી નવોદિતો આપેલી બહેરોમાંથી ગમે તેનો ઉપયોગ કરી શકે.

ખાસ શબ્દો અને ગઝલના કલેવરનો પરિચય

હવે આપણે એવા ખાસ શબ્દોનો પરિચય કરશું જે સામાન્યતઃ મુશાયરાઓમાં અને ગઝલમાં વપરાતા હોય છે. આ બધા શબ્દો એટલા સામાન્ય થઈ ગયા છે કે ગઝલ સાથે નિસબત રાખતા નવોદિતો પણ એનાથી અપરિચિત નહીં હોય.

ગઝલ હંમેશા ૫-૭-૯-૧૧ એમ એકી સંખ્યાના શેરમાં લખવામાં આવે છે. વર્તમાન મત પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા પાંચ શેરની ગઝલ હોવી જોઈએ. કોઈ શાયર ક્યારેય ચાર શેરની ગઝલ પણ લખે છે, છતાં ચાર શેરની ગઝલો બહુ ઓછી માત્રામાં જોવામાં આવે છે. પહેલાના સમયમાં ગઝલો ૧૩-૧૫-૧૭-૧૯-૨૧ કે વધારે શેરની લખવામાં આવતી હતી. અત્યારે પણ કેટલાક શાયરો દીર્ઘ રચનાઓ કરતા હોય છે. મારા અંગત મત પ્રમાણે ૫-૭ કે વધારેમાં વધારે ૯ શેરની ગઝલ હોય તો ગઝલનું આંતર-બાહ્ય સૌંદર્ય ખીલી ઉઠે છે. છતાં ગઝલમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ શેર હોવા જરૂરી છે.

દરેક શેર બે ચરણ (પંક્તિઓ)નો હોય છે. ચરણને કારસીમાં મિસ્ત્રા કહે છે. શેરના પ્રથમ ચરણને ઊલા મિસ્ત્રા (ઊલા=પ્રથમ) અને દ્વિતીય ચરણને સાની મિસ્ત્રા (સાની=દ્વિતીય) કહે છે.

ગઝલના પ્રથમ શેરને મત્લાનો શેર કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેના બન્ને ચરણમાં પ્રાસાનુપ્રાસ યોજવામાં આવ્યા હોય છે. પ્રાસાનુપ્રાસને કાફિયા-રદીફ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ક્યારેક પ્રાસાનુપ્રાસવાળા એકથી વધારે શેર ક્રમિક યોજવામાં આવે છે. આવા પહેલા મત્લાના શેર પછીના પ્રાસાનુપ્રાસ યુક્ત શેરને હુસ્ને મત્લા (હુસ્ને=સૌંદર્ય) અથવા મત્લા સાની (સાની=દ્વિતીય - પછીનો) કહેવાય છે. પછીના શેરોને માત્ર શેર કહેવામાં આવે છે, કારણ કે એમાં બન્ને મિસ્ત્રામાં કાફિયા-રદીફ નથી હોતા પણ માત્ર શેરના બીજા મિસ્ત્રામાં કાફિયા - રદીફ ફરીથી દોહરાવાય છે. ગઝલના અંતિમ શેરમાં જો શાયરે પોતાનું નામ કે તખલ્લૂસ (ઉપનામ) વાપર્યું હોય તો જ તે અંતિમ શેરને 'મક્તા'નો શેર કહેવાય છે અન્યથા માત્ર અંતિમ શેર કહેવાય.

કાફિયા - રદીફની સમજ માટે આપણે નીચેની ગઝલ તપાસીએ :

ફરતો લીલો સૂકો માણસ
સપનાનો લઈ ભૂકો માણસ!
ભવ્ય ઈમારતનો જાણે આ
જૂનો પાનો રુકકો માણસ!
નવરા બેઠેલા ઈશ્વરનો
એક રૂપાળો તુકકો માણસ!

મત્ત ગડાકુ જેવાં સ્મરણો
પીધા કરતો હુકકો માણસ!
રોજ અરીસા સામે ઊભી
રોજ ઉગામે મુકકો માણસ!

- સ્વ. મનોજ ખંડરિયા

આ ગઝલમાં પ્રયોજવામાં આવેલા શબ્દો 'સૂકો - ભૂકો - રુકકો - તુકકો - હુકકો - મુકકો' એ બધા કાફિયા (પ્રાસ) કહેવાય. સળંગ ગઝલમાં 'માણસ' શબ્દ છે તે રદીફ (અનુપ્રાસ) કહેવાશે. પ્રથમ શેરના બન્ને મિસ્ત્રા (ચરણ)માં કાફિયા-રદીફ યોજ્યા છે એટલે એ મત્લાનો શેર કહેવાશે. ત્યાર પછીના બધા શેરની માત્ર દ્વિતીય પંક્તિમાં કાફિયા - રદીફની સાંકળ રચી ગઝલની રચના કરવામાં આવી છે એટલે શેર કહેવાય. છેલ્લા શેરમાં નામ અથવા તો તખલ્લૂસનો ઉપયોગ થયો નથી તેથી એ અંતિમ શેર કહેવાશે.

એક બીજી ગઝલના કેટલાક શેર તપાસીએ :-

ખલકતની સાહ્યબી તો તમારે રહી ગઈ
સહુ અલ્પતા જ ભાગે અમારે રહી ગઈ!
આહો રૂઢન અમારાં છુપાયાં ન રાતથી
ઝાકળ રૂપે નિશાની સવારે રહી ગઈ!
સાંઝે થયું હે કાળ! સમય સાયવી ગયો
અમ આબરૂ તો તારા પ્રહારે રહી ગઈ!
કહેવી ઘણી ય વાત હતી કિંતુ હે ખુદા !
જીવન-કિતાબ મારી મઝારે રહી ગઈ!
લાવીને માંડ આયખું મંજિલ ઉપર 'સમીર'
જોયું તો હસરતો જ ઉતારે રહી ગઈ!

- સ્વ. મહેન્દ્ર 'સમીર'

આ ગઝલમાં 'અમારે - સવારે - મઝારે' વિગેરે કાફિયા છે અને 'રહી ગઈ' રદીફ છે. અંતિમ શેરમાં શાયરે પોતાના તખલ્લૂસ 'સમીર'નો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી એ ગઝલનો મક્તાનો શેર કહેવાશે.

કેટલાક શાયરો ક્યારેક મત્લાનો શેર લખતા નથી. ઉદાહરણ સ્વરૂપ મત્લાના શેર વગરની મારી ગઝલ પ્રસ્તુત છે:-

આટલો અંધારથી ગભરાય કાં?
એક મુઠ્ઠી આગિયા લે પાઠવું!

કેટલી નોંધો કરી'તી વાંચજે,
ડાયરીના હાંસિયા લે પાઠવું!
હું અકિંચન શું તને આપી શકું?
શ્રી ૧૧ ને સાથિયા લે પાઠવું!
શહેરનો એહસાસ તું પામી જશે,
આ નમુના, યાડિયા લે પાઠવું!
લખ નવી 'આશિત' ફરી કોઈ ગજલ,
સાવ નવતર કાફિયા લે પાઠવું!

મત્લાના શેર પછી સાદા શેર આવ્યા બાદ જો ફરી કોઈ શેર મત્લાના શેર જેવો, બન્ને મિસ્ત્રામાં કાફિયા-રદીફ યુક્ત આવી જાય તો તે દોષ ગણાય છે.

મુશાયરામાં જ્યારે કોઈ શાયર પોતાની રચનાનું પઠન કરવાનું શરૂ કરતાં કહેશે : 'એક ગજલ રબૂ ફરૂં છું' અથવા કહેશે 'ગજલનો મત્લા છે' એ સાંભળી સાથી શાયરો અથવા શ્રોતાઓમાંથી કોઈ કહેશે 'ઈર્શાદ'. મુશાયરાની આ એક સર્વ સામાન્ય પરંપરા છે.

અરબી ભાષામાં 'ઈર્શાદ'નો અર્થ થાય 'આજ્ઞા આપવી' - 'સીધો માર્ગ બતાવવો', 'ઈર્શાદ' કહેવાથી શાયરને ગજલ આગળ રબૂ કરવાનું ઈજન અપાય છે. કેટલાક લોકો 'ઈર્શાદ'ના સ્થાને 'સ્વાગત છે' એમ પણ કહે છે.

અરબીમાં એક બીજો શબ્દ છે 'ઈર્સાદ'. આનો અર્થ થાય - નિરિક્ષણ, ચોકીદારી કરવી, સંભાળ રાખવી. જો 'શ' ના સ્થાને 'સ' નો ઉચ્ચાર કરવામાં આવશે તો અર્થનો અનર્થ થઈ જશે. અરબી - ઉર્દૂમાં આવા તો અનેક શબ્દો છે જેના ઉચ્ચાર દોષથી અર્થ બદલાઈ જશે. એવા કેટલાક શબ્દો તપાસીએ :

શાન = વૈભવ/ પ્રતાપ/ શ્રેષ્ઠતા	સાન = ચાકુ, છરીની ધાર કાઢવાનો પથ્થર
શરાબ = મદિરા	સરાબ = મૃગજળ
સાજ = એક ઝાડ/તેતર જેવું પક્ષી	સાઝ = સજવટનો સામાન / વાજિત્રો વિગેરે
કર્જ = ગોંડો	કર્ઝ = ઋણ

આ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં પણ એવા ઘણા શબ્દો છે જેની અશુદ્ધ જોડણીથી અર્થ બદલાઈ જતા હોય છે. દા.ત. દિન=દિવસ, દીન= ગરીબ, સુર=હેવ, સૂર=સ્વર/અવાજ/કંઠ, સુત=પુત્ર, સૂત=સારથી, દિશ=બાજુ/તરફ, દીશ = સૂર્ય વિગેરે.

આ ઉદાહરણો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે શબ્દનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કેટલું જરૂરી છે. અહીં આ બાબત તરફ ધ્યાન દોરવાનું કારણ એટલું જ કે આપણી ગુજરાતી ભાષામાં એવા કેટલાય અરબી-ઉર્દૂ ભાષાના શબ્દો પણ રૂઢ થઈ ગયા છે અને ગજલોમાં વપરાતા

હોય છે. આથી શબ્દોની જોડણી અને ઉચ્ચારણમાં ખૂબ જ સાવધાની રાખવી મહત્વની છે.

★ ★ ★

છંદ શાસ્ત્ર પ્રમાણેના અન્ય પ્રકારો

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે ગજલનું કલેવર કેવી રીતે રચાતું હોય છે અને આપણા અભ્યાસનો મૂખ્ય વિષય ગજલ છે તેથી ગજલ અંગે વિસ્તૃત જાણકારી આગળ ઉપર મેળવશું પણ ગજલના છંદશાસ્ત્રમાં જણાવવામાં આવેલા છંદોમાં ગજલ ઉપરાંત અન્ય પ્રકારની રચનાઓ પણ કરવામાં આવે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

મુસલ્સલ ગજલ - મુખમ્મસ (પંચપદી) -

મુસદ્દસ (ષ્ટપદી) - નઝમ - રૂબાઈ

કસીદા - તરહી ગજલ

ઉપર જણાવ્યા સિવાય બીજા પણ કેટલાક પ્રકારો છે. ઉપર જણાવેલા પ્રકારોમાંથી પણ બહુ ઓછાં શાયરો નઝમ, મુખમ્મસ, મુસદ્દસ, રૂબાઈ કે મુસલ્સલ ગજલ લખે છે. અત્યારે વિપુલ પ્રમાણમાં ખેડાતા પ્રકારો છે - ગજલ, મુક્ત શેર, મુક્તક અને તઝમીન! એટલા માટે નવોદિતોને નજર સમક્ષ રાખી, એમને જરૂરી છે એવા જ માત્ર પ્રચલિત પ્રકારો વિષે વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી છે. અન્ય પ્રકારોનો માત્ર જાણકારી માટે કુતૂહલ સંતોષવા ઉલ્લેખ કરેલ છે. નવોદિતો જ્યારે ગજલમાં મહારત મેળવી લેશે ત્યાર પછી તેઓ પોતાના જ માર્ગદર્શક બની અન્ય પ્રકારો વિષે માહિતી મેળવી લેવા સક્ષમ બની જશે.

જે પ્રકારોની માત્ર જાણકારી આપવાની છે, સૌ પ્રથમ એવા પ્રકારો નીચે જણાવ્યા છે :

(૧) મુસલ્સલ ગજલ : ગજલના દરેક શેરના ભાવ અલગ અલગ હોય છે, છતાં દરેક શેર એની રીતે સંપૂર્ણ હોય છે અને કાફિયા - રદીફના સંયોજનથી તેની માળા ગૂંથાય છે. ભાવ સાતત્ય કે વિચાર સાતત્ય વાળી ગજલને મુસલ્સલ ગજલ કહે છે.

સ્વ. શ્રી શૂન્ય પાલનપુરીના મતે 'ભાવ સાતત્યવાળી ગજલો પ્રશંસનીય છે છતાં તેને મુસલ્સલ કહેવાનો રિવાજ ખોટો છે. વિચાર-ભાવ સાતત્ય નઝમના પ્રકારોમાં ફરજિયાત છે. આવી ગજલ 'કત્આ' અથવા 'કત્આ-બંદ'ના વિભાગમાં આવી જાય.'

(૨) મુખમ્મસ : ખમ્સા પણ કહેવાય છે. (ગુજરાતીમાં એને પંચપદી કહેવાશે.) હિન્દી - ઉર્દૂ શબ્દ કોશમાં આપેલા અર્થ મુજબ આ 'નઝમનો એક પ્રકાર

છે જેમાં હર બંધમાં પાંચ મિસ્ત્રા (પંક્તિઓ) હોય છે. ગજલના બે મિસ્ત્રા ઉપર ત્રણ મિસ્ત્રા ઉમેરી એને પણ પંચપદી બનાવી શકાય છે.

આ રચનામાં ભાવ સાતત્ય જાળવવું અનિવાર્ય છે. એટલા માટે આ પ્રકાર ગજલથી જરા જુદી પડે છે. નમુના માટે માત્ર બે બંધ નીચે આપ્યા છે જેનાથી પ્રાસાનુપ્રાસની રચના સમજાશે.

અનાદિ મય થકી પીધું હતું મેં આચમન તારૂં,
અને એ જામમાં દીકું હતું પહેલું વદન તારૂં,
અને સુરલોકથી જોયું હતું મેં આમ્રવન તારૂં,
કર્યું મારૂં વતન આવી અહીં, જ્યાં છે વતન તારૂં,
અને શોધી રહ્યો છું હું ધૂમી રહીને સદન તારૂં!

પરિમલ કેશ ગુચ્છોનો હવા પર તું ઉડાવે છે,
અને પચગામ ઘેરા ઈશકના મુજને કહાવે છે,
વળી સ્વપ્નો મહી આવી મને શબ્દસત્તાવે છે,
રહીને દૂર તું ઈસરાજ કંકણનો સુણાવે છે,
હૃદય માની રહ્યું, નક્કી થવાનું આગમન તારૂં!

-સ્વ. અનંતરાય ઠક્કર 'શાહબાજ'

(૩) મુસદ્દસ : (ષ્ટપદી) - આમાં દરેક બંધમાં છ પંક્તિઓ હોય છે અહીં ઉદાહરણ માટે બે ષ્ટપદીના બે બંધ આપ્યા છે જેના પરથી પ્રાસાનુપ્રાસની રચના કેવી રીતે થાય છે તે સમજી શકાશે :-

(૧) ભૂલી જા તું, ભૂલી જા એ રૂપેરી ચાંદની રાતો,
ભૂલી જા એ ઉભય કરતાં હતાં જે પ્રેમની વાતો,
ભૂલી જા એ કદી દીધી હતી જે દિલની સોગાતો,
ભૂલી જા એ પરસ્પરની પ્રણય ઝરતી મુલાકાતો,
હવે એ પ્રેમની વાતો, મુલાકાતો ભૂલાવી દે,
મને તારા સ્મરણપટથી ભુંસાવી દે મિટાવી દે!
કદી હું આવતો તુજ પાસ, તું હરખાઈ જાતી'તી,
ને દોડી આવતી સામે ગળે વિંટળાઈ જાતી'તી,
કરીને પ્રેમગોષ્ઠી તું પછી શરમાઈ જાતી'તી,
અને ધીરે રહી મુજ ગોદમાં છુપાઈ જાતી'તી,
હવે એ સ્વપ્ન-સમ દુનિયાને તું દિલથી ભૂલાવી દે,
મને તારા સ્મરણપટથી ભુંસાવી દે, મિટાવી દે!

(૨) ફરી ઘેરી ઘટાથી આજ ઘેરાયું ગગન શાને?
સુણાવે છે ફરી પાપી પપીલા દિલ - કથન શાને?
વસંતનું પણ થયું છે ઉપવનોમાં આગમન શાને?
ચમન કૂલ્યું-કળ્યું પાછું, ખીલ્યાં કળિયો-સુમન શાને?
અપાવે છે મને સહુ યાદ ઉલ્કતનું જીવન શાને?
નથી મળતું હૃદયને આજ પાછું સાંત્વન શાને?

નથી શમતી તો દિલની આગ, તું ભડકા ઉઠાવી દે,
જલાવી દે એ ભડકામાં હવે મુજને જલાવી દે,
સદા માટે જગતથી મારી હસ્તીને મિટાવી દે,
અકારા વિશ્વથી મુજને કિનારો તું કરાવી દે,
શમાવાને તને 'સાલિક' કરે અશ્રુ-વહન શાને?
નથી મળતું હૃદયને આજ પાછું સાંત્વન શાને?

-સ્વ. સાલિક પોપટીઆ

(૪) નઝમ : -નઝમને સમજવા માટે શ્રીમસ્તહબીબ સારોદીના આ શબ્દો જ પર્યાપ્ત છે - 'નઝમનું ક્ષેત્ર વિશાળ ખરું પણ એના કડક બંધનો જેવાં કે - વિચાર સાતત્ય, પ્લોટની સંપૂર્ણતા અને રજૂઆતની વિશિષ્ટતાના કારણે આ પ્રકાર પણ શ્રમ-દાયક થઈ પડ્યો, એના પ્રતિ દુર્લભ થતું રહ્યું અને એની પ્રગતિ રૂંધાઈ ગઈ.'

(૫) રૂબાઈ : રૂબાઈ ચાર મિસ્ત્રાની (પંક્તિઓની) હોય છે જેમાં ગજલની જેમ જ કાફિયા-રદીફનું આયોજન કરવાનું હોય છે પરંતુ કાફિયા માત્ર પહેલી, બીજી, ચોથી પંક્તિમાં યોજવામાં આવે છે. ત્રીજી પંક્તિમાં કાફિયા આવે નહીં. રૂબાઈ ગજલ માટે યોજવામાં આવેલા છંદો મુજબ (ગણબિમ્બોની રચના મુજબ) રચી શકાતી નથી. એ માટે ચોક્કસ અરકાન (ગણબિમ્બો) નક્કી કરવામાં આવ્યા છે અને એ અરકાનની મદદથી રચવામાં આવેલા માત્ર ચોવીસ છંદોમાં જ રૂબાઈની રચના કરવામાં આવે છે. રૂબાઈનો વિષય એક જ હોય છે એટલે કે એક વિચારને કે વિષયને ચાર પંક્તિઓમાં સમાવી લેવામાં આવે છે. પ્રથમ ત્રણ પંક્તિઓ સચોટ હોવી જોઈએ અને ચોથી પંક્તિ અત્યંત ચોટદાર હોવી જોઈએ. ચોથી પંક્તિને ઉપરની ત્રણેય પંક્તિઓનો આધાર સ્થંભ ગણવામાં આવે છે.

સ્વ. શ્રી સાલિક પોપટીઆ અને સ્વ. શ્રી કિસ્મત કુરૈશીએ સુંદર રૂબાઈયાત લખી છે. શ્રી સાલિક પોપટીઆના સંગ્રહ 'નયનધારા'માં, શ્રી સાલિક પોપટીઆ અને કિસ્મત કુરૈશીના સંયુક્ત સંગ્રહ 'સંગમ'માં તથા શ્રી કિસ્મત કુરૈશીના રૂબાઈ સંગ્રહ 'સુરાહી'માં સુંદર રૂબાઈ વાંચવા મળે છે.

(૬) કસીદા : ‘કસીદા’ એ નઝ્મનો જ એક પ્રકાર છે, પરંતુ કસીદા એને જ કહેવામાં આવે છે જેમાં કોઈની નિંદા કે પ્રશંસા કરવામાં આવી હોય. આમાં ઓછામાં ઓછાં ૨૦ શેર હોવા જોઈએ. આનાથી વધારે શેર માટે કોઈ મર્યાદા નથી. ગમે તેટલી દીર્ઘ રચના કરી શકાય છે. આમાં કાફિયા-રદીફની વિશિષ્ટ રચના કરવામાં આવે છે. આ કાવ્ય પ્રકાર ખેડાતો ન હોવાથી વિશેષ માહિતી અનાવશ્યક છે.

(૭) તરહી ગઝલ : ગઝલ લખવા માટે કોઈ એક કાફિયા-રદીફ યુક્ત પંક્તિ આપવામાં આવે તેને આધાર સ્થંભ માની ગઝલની રચના કરવામાં આવે અને આપેલી પંક્તિ કોઈ એક શેરમાં વણી લેવામાં આવે એવી ગઝલને તરહી ગઝલ કહે છે. અગાઉના સમયમાં એવા ઘણા મુશાયરા થતા હતા જેમાં ભાગ લેનાર શાયરોને અગાઉથી એક પંક્તિ આપવામાં આવતી તે પંક્તિ પર શાયરો ગઝલ લખી મુશાયરામાં રજૂ કરતા હતા. હવે આવા તરહી મુશાયરા યોજાતા નથી.

લગભગ ૧૯૫૬ કે ૧૯૬૦ની સાલમાં રાજકોટ ખાતે યોજવામાં આવેલા એક તરહી મુશાયરામાં નીચે મુજબ પંક્તિ આપવામાં આવી હતી :

‘ફરિશ્તાઓ મહી આદમનું પણ હોવું જરૂરી છે’

આમાં ‘આદમનું’ કાફિયા છે અને ‘પણ હોવું જરૂરી છે’ એ રદીફ છે. આ પંક્તિ પર સ્વ. શ્રી નાઝિર દેખૈયાએ રજૂ કરેલ એક ગઝલના કેટલાક શેર ઉદાહરણ રૂપે પ્રસ્તુત છે :-

રૂપાળાં દેહમાં આતમનું પણ હોવું જરૂરી છે,
મનોહર ફૂલ છે કોરમનું પણ હોવું જરૂરી છે!
ભલેને ડૂબીએ પણ તાગ સાગરનો તો લઈ લેશું,
અરે ઝંપલાવ દિલ! જોખમનું પણ હોવું જરૂરી છે!
જરૂરી છે અગર પુષ્પો મહી હોવું પરિમલનું,
‘ફરિશ્તાઓ મહી આદમનું પણ હોવું જરૂરી છે!’
નિહાળો ના આ ફાટી આંખથી સૌંદર્યને ‘નાઝિર’
પરમદર્શન સમે સંયમનું પણ હોવું જરૂરી છે!

- નાઝિર દેખૈયા

નવોદિતોને જે પ્રકારો વિષે માત્ર માહિતી આપવાની હતી તે અહીં પૂરી થાય છે. હવે તેઓના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી એવી, હાલમાં ખેડાઈ રહેલા પ્રકારો વિષે જાણકારી આપવામાં આવી રહી છે, જે શીખવા-સમજવા માટે નવોદિતો ઉત્સુક છે:

(૧) મુક્ત શેર : કેટલીક વાર એવું બને કે કોઈ શાયરને સરસ વિચાર સૂઝે તો એ એને એક શેરમાં વણી લે છે. આ શેર લખાયા પછી પૂરી ગઝલ પણ લખી શકાય છે, છતાં શાયર પૂરી ગઝલ લખવાનું યોગ્ય નહીં માનતા એવા શેરને સ્વતંત્ર રૂપે

જ રહેવા દે છે અને મુશાયરાઓમાં એવા મુક્ત શેર ગઝલ રજૂ કરતા પહેલાં મુક્તકની જેમ રજૂ કરતા હોય છે. ઉદાહરણ સ્વરૂપે કેટલાક શેર પ્રસ્તુત છે :-

એવા નસીબ ક્યાં છે સપનું ય સુખનું આવે,
આંખો હજુ મળી ત્યાં પાછી સવાર આવી!

- આશિત હૈદરાબાદી

જ્ઞાની શરમાઈ ગયા પાગલની વાતો સાંભળી,
બાગ કરમાઈ ગયા જંગલની વાતો સાંભળી,

- શેખાદમ આબુવાલા

‘ઓજસ’ ઘણો ભરોસો પ્રયત્નો ઉપર હતો,
ચાલ્યું ન કિન્તુ ‘હાય મુકદ્દર’ કહ્યા વિના!

- ઓજસ પાલનપુરી

જોજે ડાઘ ન લાગી જાય,

કાગળને થાશે નહીં ધોણ !

- બાપુભાઈ ગઢવી

(૨) મુક્તક : ‘કત્આ’ અરબી ભાષાનો શબ્દ છે. ઉર્દૂ - હિન્દી શબ્દ કોશમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ‘કત્આ’નો અર્થ થાય ‘ઉર્દૂ અથવા ફારસી નઝ્મનો એક પ્રકાર જેમાં ગઝલની જેમ કાફિયા હોવા અનિવાર્ય છે અને જે દ્વારા કોઈ એક વાતની સંપૂર્ણ રજૂઆત કરવામાં આવે છે.’

‘કત્આ’ને આપણે ગુજરાતીમાં ‘મુક્તક’ કહી શકીએ છીએ. મુક્તકમાં બે શેર મળી ચાર મિસ્ત્રા (પંક્તિઓ) હોય છે. પ્રથમ બે પંક્તિ ગઝલના મત્લાના શેર જેવી, એટલે કે કાફિયા-રદીફના સંયોજનવાળી ન હોય તો ચાલે પરંતુ બીજી અને ચોથી પંક્તિમાં કાફિયા-રદીફ હોવા અનિવાર્ય છે. મુક્તક ગઝલની કોઈ પણ બહારમાં (છંદમાં) લખી શકાય છે. ઉપરોક્ત બન્ને પ્રકારના મુક્તકના નમુના પ્રસ્તુત છે.

પુષ્પ ચીમળાએ તો ખરી જાએ,

ક્ષીણ દીપક ભલે ઠરી જાએ,

શૂન્ય! છે આ સશક્તની દુનિયા,

જે ન જીવી શકે, મરી જાએ!

- શૂન્ય પાલનપુરી

જુદી છે વાત કે બંધન તમે ઊભાં કર્યાં નહીં તો -

અહીં કુદરત બધાને જિંદગી આઝાદ આપે છે,

તમે ઊભી કરેલી એ દીવાલે કાન તો માંડો,

હવા પણ ગાય છે ગઝલો ને વૃક્ષો દાદ આપે છે!

- આશિત હૈદરાબાદી

મુક્તકની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં એક જ ભાવ - વિચારને સંપૂર્ણપણે સમાવી લેવામાં આવે છે અને પ્રથમ ત્રણ મિસ્ત્રા પછી અંતિમ મિસ્ત્રામાં પ્રથમ ત્રણ મિસ્ત્રાના સાર રૂપ વાત ચોટદાર રીતે પરિણામ સ્વરૂપ રજૂ કરવામાં આવે છે.

(૩) તઝમીન અને વ્યંજ તઝમીન : તઝમીન પણ અરબી ભાષાનો શબ્દ છે. શબ્દ કોશ પ્રમાણે અર્થ થાય : 'કોઈને પોતાના શરણમાં લેવું / કોઈના શેરનો પોતાના શેરોમાં ઉપયોગ કરવો / બે મિસ્ત્રાની ઉપર બીજા ત્રણ મિસ્ત્રા ઉમેરવા.'

કોઈ પણ ગઝલકારની એક ગઝલના ઓછામાં ઓછા પાંચ શેર પસંદ કરી દરેક શેર ઉપર બીજો શાયર પોતાના ત્રણ મિસ્ત્રા ઉમેરી મૂળ ભાવ કે વિચારોનો વિસ્તાર કરી તેને દૃઢ કરે છે. આમ આખી રચના પંચપદી પ્રકારની બની જાય છે. આ આખી રચના ગંભીર પ્રકારની હોય છે. તઝમીન લખવી એટલે પરકાયા પ્રવેશ જેવું મુશ્કેલ કામ છે. મૂળ શાયરના વિચારોમાં ઓતપ્રોત થઈ, મૂળ શેરના ભાવને અનુરૂપ ત્રણ મિસ્ત્રા એવા ઉમેરવા જોઈએ જે એકરસ થઈ જાય, દૂધમાં સાકરની જેમ અને વાયકને એમ જ લાગવું જોઈએ કે સળંગ રચના મૂળ શાયરની જ છે. ઉદાહરણ સ્વરૂપ એક તઝમીન પ્રસ્તુત છે -

(તઝમીનની રચના કેમ થાય છે તે સરળ રીતે ઉપર સમજાવ્યું છે, છતાં વધુ સરળતાથી સમજી શકાય તે માટે મૂળ ગઝલ અલગ આપી પછી તઝમીન આપી છે. આશા છે, આટલી સ્પષ્ટતા પછી તઝમીનની રચના સમજાઈ જશે.)

(મૂળ ગઝલ)

ઘસાતું જાય છે નિત્યે

ગહન ઘટમાળનું ગાણું ગવાતું જાય છે નિત્યે,
ન જાણું કોણ પ્રેરે છે, લખાતું જાય છે નિત્યે!

ન જાણું ઝેર કે અમૃત પીવાતું જાય છે નિત્યે,
વ્યથાના બાગનું સિંચન કરાતું જાય છે નિત્યે!

મને એક ખ્યાલ થઈ બેઠો હસીને હું હસાવું છું,
ખબર એ ના રહી છાનું રડાતું જાય છે નિત્યે!

મને પરવશ કરી દીધો વ્યથા પણ ક્યાં જઈ કહેવી?
અજાણી ભોમમાં ડગલું ભરાતું જાય છે નિત્યે!

કહી મંજિલ? કહી હું પંથ ભૂલેલો વટેમાર્ગુ?
કહી જઈને સમજવું ક્યાં જવાતું જાય છે નિત્યે?

પ્રભુ જાણે સફરમાં શું થશે? પૂરી થશે ક્યારે?
જીવન તો કાળના રંધે ઘસાતું જાય છે નિત્યે!

- સ્વ. ડૉ. બટુકરાય પંડ્યા

સ્વ. ડૉ. બટુકરાય પંડ્યાની ગઝલ પર તઝમીન
(તઝમીન)

હૃદય ઊર્મિના બોજથી દબાતું જાય છે નિત્યે,
જિગર પણ કારી જખ્મોથી ઘવાતું જાય છે નિત્યે,
નવું કો ગીત પણ જાણે રચાતું જાય છે નિત્યે,
ગહન ઘટમાળનું ગાણું ગવાતું જાય છે નિત્યે,
ન જાણું કોણ પ્રેરે છે લખાતું જાય છે નિત્યે!

તિમિર મુજ નૈન પડળોમાં છવાતું જાય છે નિત્યે,
કથાનક દર્દનું દિલમાં રચાતું જાય છે નિત્યે,
પ્રવાહી કૈંક ખ્યાલામાં ઘુંટાતું જાય છે નિત્યે,
ન જાણું ઝેર કે અમૃત પીવાતું જાય છે નિત્યે,
વ્યથાના બાગનું સિંચન કરાતું જાય છે નિત્યે!

કોઈ મુશ્કેલ ફકિરોને ચરણ મસ્તક નમાવું છું,
કદી રંગાઈ જઈને હું નવી રંગત જમાવું છું,
અનોખા સ્વપ્નની એવી અલગ દુનિયા વસાવું છું,
મને એક ખ્યાલ થઈ બેઠો હસીને હું હસાવું છું,
ખબર એ ના રહી છાનું રડાતું જાય છે નિત્યે!

તમારા શબ્દમાં ભ્રમણા છૂપાવી'તી ભલા કેવી?
તમારી બેવફાઈ પણ મને લાગી વફા જેવી.
હવે લાચાર હાલત કેમ જગને જાણવા દેવી?
મને પરવશ કરી દીધો વ્યથા પણ ક્યાં જઈ કહેવી?
અજાણી ભોમમાં ડગલું ભરાતું જાય છે નિત્યે!

ક્યાંહી સ્વપ્નોની દુનિયા, ક્યાં લુંટાયેલો વટેમાર્ગુ?
સફર વ્યવહારથી અણજાણ આ ઘેલો વટેમાર્ગુ,
છે આખી વાટ કાંટાળી ને થાકેલો વટેમાર્ગુ,
કહી મંજિલ? કહી હું પંથ ભૂલેલો વટેમાર્ગુ?
કહી જઈને સમજવું ક્યાં જવાતું જાય છે નિત્યે!

અભાગીને નસીબે ક્યાં લખ્યો છે જંપ પળવારે,
સરી લ્યો અક્ષુઓ સરવું ઘટે તો ખૂબ અત્યારે,
વમળમાં નાવડી ઝોલે ચડી છે આજ મઝધારે,
પ્રભુ જાણે સફરમાં શું થશે? પૂરી થશે ક્યારે?
જીવન તો કાળના રંધે ઘસાતું જાય છે નિત્યે!

- આશિત હૈદરાબાદી (ગઝલ સંગ્રહ 'હવામા સહી' માંથી)

વ્યંગ તઝમીન માટે ખાસ કરીને, કોઈ પણ ગઝલકારની ગઝલનો માત્ર એક જ શેર પસંદ કરવામાં આવે છે જેમાં હાસ્ય નિહિત હોવાની સંભાવના હોય. વ્યંગ તઝમીન રચનાર શાયર, મૂળ ગઝલના ગંભીર પ્રકારના શેર ઉપર એવી રમૂજી પ્રકારે ત્રણ પંક્તિઓ ઉમેરે છે કે મૂળ ગંભીર ભાવ પણ હાસ્યમાં પરિવર્તન પામે. શરત એટલી કે બધી પંક્તિઓ એકરસ થવી જોઈએ. વ્યંગ તઝમીનના કેટલાક ઉદાહરણો નીચે આપ્યા છે.

શેર-શાયર સ્વ. શ્રી મનોજ ખડેરિયાનો :

આજ બે વાત સાસુને વહુએ કરી, ભીંત મૂંગી રહી,
ને પછી જોઈ લો કેવી જામી પડી, ભીંત મૂંગી રહી
લોક ભેગાં થયાં, સૌને ગમ્મત પડી, ભીંત મૂંગી રહી,
આંગણું બડબડ્યું, ડેલી બોલી પડી, ભીંત મૂંગી રહી
ઘર વિષે અવનવી વાત સહુએ કરી, ભીંત મૂંગી રહી!

શેર-ડૉ. અશરફ ડાબાવાલા :

લાંચ આપો, દક્ષતાથી ટેકસની ચોરી કરો,
બલેકના નાણાં કમાઈ બેંકના ખાતાં ભરો,
સહાય સી.એ.ની લઈને ચોપડાઓ ચીતરો,
આખું જીવન સાવધાનીથી ભલે પગલાં ભરો,
એક પણ ચૂકી જવામાં આયખાં છાપે ચડે!

શેર - ચિનુ મોદી :

ઝેર ખાવાનો મને આવ્યો વખત
આજ નાણાંની જરૂરત છે સખત
આપવા જો હોય આપી દે તરત
આવ-જા કરવી પડી છે બહુ વખત
પહાડની પછવાડે માઝું ગામ છે!

- આશિત હૈદરાબાદી

(વ્યંગ રચના સંગ્રહ - 'પરણવાની સજા દીધી' માંથી)

(૪) હઝલ : ગઝલ એ ગંભીર કાવ્ય પ્રકાર છે તો હઝલ એ હળવો, હાસ્ય - કટાક્ષનો કાવ્ય પ્રકાર છે. હઝલનું બંધારણ પણ ગઝલ પ્રકાર જેવું જ હોય છે. ગઝલના જ છંદોમાં, કાફિયા - રદીફના નિયમોને અનુસરીને હઝલની રચના કરવામાં આવે છે, એટલે એમ કહી શકાય કે ફારસી છંદોમાં લખાતી હાસ્ય રસની કટાક્ષયુક્ત, હાસ્ય પ્રેરતી રચનાઓ એટલે હઝલ ફારસી ભાષામાં હઝલનો શબ્દાર્થ આપવામાં આવ્યો છે : 'વાહિયાત વાતો' અથવા તો 'મશકરાપણું'. હઝલને એના શબ્દાર્થ પ્રમાણે આપણે મશકરાપણું કહી શકીએ પણ 'વાહિયાત વાતો'નું લેખલ તો ક્યારેય ન લગાડી શકાય, કારણ કે હઝલ દ્વારા કટાક્ષયુક્ત - ચોટદાર વાણીમાં જે વિષયો રજૂ કરવામાં આવે છે તે વાંચતા કે સાંભળતા ભલે હાસ્ય નિષ્પન્ન થતું હોય પરંતુ ઊંડાણથી વિચારતાં જણાશે કે તેમાં હાસ્ય પાછળ ભારોભાર કડ્ડણતા છુપાયેલી હોય છે. હઝલ એટલે હસતાં હસતાં રડવું. ઉર્દૂ ભાષાના જાણીતા શાયર જનાબ અકબર ઈલાહાબાદીએ સુંદર પ્રહસનાત્મક રચનાઓ આપી છે, જેમાં એમણે પ્રેમ, ધર્મ, રાજનીતિ, શિક્ષણ વિગેરે વિષયોને આવરી લીધા છે અને સાબિત કરી બતાવ્યું છે કે આવા કાવ્ય પ્રકાર દ્વારા ચોટદાર રજૂઆતથી સમાજ તથા દેશની સુધારણા કરી શકાય છે. આ દષ્ટિકોણથી વિચારીએ તો હઝલને 'વાહિયાત વાતો' કદાપિ ન કહી શકાય.

હઝલમાં હાસ્ય બે રીતે નિહિત હોય છે - સ્થૂળ રૂપે તથા સૂક્ષ્મ રૂપે. આજે ગઝલે એટલી પ્રગતિ કરી છે કે એના માટે વિષયની કોઈ સીમા નથી, એનું ફલક ઘણું વિસ્તરી ગયું છે એટલે ગઝલની રીતે હઝલમાં પણ અનેક વિષયો આવરી લેવાય છે. હઝલમાં શાયર પોતાના વિષે કે સમાજ અને રાજકારણ વિષે અથવા તો સામાજિક, સાંસારિક વિષમતાઓ વિષે હળવી, કટાક્ષયુક્ત શૈલીમાં વાત કરી, હસાવીને કડવી દવા પિવડાવી દે છે. હઝલ ભલે હળવો હાસ્ય પ્રકાર છે, છતાં એની શરત છે કે એમાં બિભત્સતા, અસંસ્કારિતા ક્યારેય ન ચલાવી લઈ શકાય. અશિષ્ટ કે અશ્લિલ અર્થ ઉત્પન્ન કરતા અથવા તો સૂગ ઉપજાવતા શબ્દો, શબ્દ પ્રયોગો હઝલ સાંખી ન જ શકે. એક સારી સ્વચ્છ હઝલ લખવી એ ગઝલ લખવા કરતાં ઘણું અઘરું કામ છે. ઉદાહરણ રૂપે નીચે ત્રણ હઝલો આપી છે :

ભવાઈ છે

ચીનાઓ જેમ છો ને તથા 'ભાઈ ભાઈ' છે,
આદત - સ્વભાવે આમ સદાના કસાઈ છે!
જીતો જો ચૂંટણી તો મલાઈ મલાઈ છે,
બેસી જશો ને તો ચ કમાઈ કમાઈ છે!
તલવારની લડાઈ તો ઈતિહાસ થઈ ગઈ!
આજે હવે યુનાવની ચાલુ ભવાઈ છે!

લાણી વચનની થાય છે માગ્યા વગર જુઓ,
 ખુરશી જ આબરૂ થકી આજે સવાઈ છે.
 'આશિત'ની હાક ચોતરફ વાગે છે ગામમાં,
 સૌએ કરે સલામ, બધાના જ 'ભાઈ' છે!
 - આશિત હૈદરાબાદી ('પરણવાની સજા દીધી' માંથી)

ક્યાં સુધી ખસે

ખેતર ખસી ખસીને કહો ક્યાં સુધી ખસે?
 શહેરો વસી વસીને કહો ક્યાં સુધી વસે?
 વેપારીઓ તો બેઘડક લૂંટે છે પ્રેમથી,
 ગ્રાહક કસી કસીને કહો ક્યાં સુધી કસે?
 ભેગા થયા જો ડાઘિયા જંગે ચડી ગયા,
 ખાલી ભસી ભસીને કહો ક્યાં સુધી ભસે?
 આખર બધી જ પોલ ઉઘાડી પડી ગઈ,
 ખોટું હસી હસીને કહો ક્યાં સુધી હસે?
 ઊગે છે સૂર્ય રોજ અછત લઈ નવી નવી,
 લોકો હસી હસીને કહો ક્યાં સુધી હસે?

- આશિત હૈદરાબાદી ('પરણવાની સજા દીધી' માંથી)

માથું ભમી ભમીને કહો કેટલું ભમે?
 ડિસ્કો ગમી ગમીને કહો કેટલું ગમે?
 આ તો યુનાવનો જ ચમત્કાર માત્ર છે,
 નેતા નમી નમીને કહો કેટલું નમે?
 શ્રોતાઓ 'બોર' થઈને વગાડે છે તાળીઓ,
 ભાષણ ગમી ગમીને કહો કેટલું ગમે?
 ભણતરથી ભાર કેટલો પુસ્તકનો થૈ ગયો,
 બાળક ખમી ખમીને કહો કેટલું ખમે?
 કહેતા હતા કે વૃદ્ધ ને બાળક સમાન છે,
 ઘરડાં રમી રમીને કહો કેટલું રમે?
 કોન્ટ્રાક્ટથી ચણેલ મકાનો પડી ગયાં,
 ચણતર નમી નમીને કહો કેટલું નમે?
 આંખો ચડી ગઈ અને નાડી મળે નહીં,
 'આશિત' જમી જમીને કહો કેટલું જમે?

- આશિત હૈદરાબાદી ('પરણવાની સજા દીધી' માંથી)

(૫) પ્રતિ - ગઝલ : વ્યંજ તઝમીન માટે કોઈ શાયરની ગઝલનો માત્ર એક
 શેર પસંદ કરી તેના પર ત્રણ પંક્તિ ઉમેરી વ્યંગ તઝમીન લખાય છે પણ પ્રતિ -
 ગઝલમાં કોઈ શાયરની મૂળ ગઝલના પ્રત્યેક શેરનો માત્ર એક મિસ્ત્રો બદલી, એક
 નવો મિસ્ત્રો ઉમેરી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. ઉદાહરણ રૂપે એક મૂળ ગઝલ/
 પ્રતિ-ગઝલ અહીં પ્રસ્તુત છે :-

મૂળ ગઝલ :

ક્ષણોને તોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે,
 બુકાની છોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે!
 કહો તો આ બધાં પ્રતિબિંબ હું હમણા જ ભૂંસી દઈ,
 અરીસો ફોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે!
 કમળ તંતુ સમા આ મૌનને તું તોડ મા નાહક,
 ફરીથી જોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે!
 આ સપનું તો બરફનો સ્તંભ છે હમણાં જ ઓગળશે,
 હું એને ખોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે!
 મને સફભાગ્ય કે શબ્દો મળ્યા તારે નગર જાવા,
 ચરણ લઈ દોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે!

- સ્વ. મનોજ ખંડેરિયા

પ્રતિ ગઝલ :

પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે,
 બુકાની છોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે!
 છે સહેલું કામ ને તો પણ કહે છે જોઈ લો કેવું?
 અરીસો ફોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે!
 તેં ચશ્માને ફગાવીને કર્યા છે કાચના કટકા,
 ફરીથી જોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે!
 બરફ તો પીગળે પણ પળ, મૂરખ તું ખોડવા કે' છે?
 હું એને ખોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે!
 એ મારા ભાગ્ય કે 'સૂમો' મળી તારે નગર જાવા,
 ચરણ લઈ દોડવા બેસું તો વરસોના વરસ લાગે.

- આશિત હૈદરાબાદી

('પરણવાની સજા દીધી' માંથી)

(૬) ગઝલ અને ગઝલની વિવિધ બહેરો

હવે આપણે ગઝલ વિષે અને ગઝલની વિવિધ બહેરો (છંદો) વિષે વિગતવાર માહિતી મેળવશું :

ઈશ્વરે મનુષ્યને લાગણી / સંવેદના આપી છે. આ લાગણી, આ સંવેદના જ્યારે શબ્દ દેહ ધારણ કરે છે ત્યારે કવિતા બનતી હોય છે. મનુષ્યમાત્ર સંવેદનશીલ છે પણ કુદરતે દરેકને કવિતા રચવાની બક્ષિશ નથી આપી હોતી પણ કવિતા કેવી હોવી જોઈએ એના માપદંડ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. કુદરતની બક્ષિશ સાથે માપદંડનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી તમે સુંદર કાવ્ય સર્જન કરી શકો છો.

ગઝલના છંદશાસ્ત્રમાં બહેર (છંદો) ના નામો આપવામાં આવ્યા છે તે એટલા બધા અજાણ્યા અને જટિલ છે કે એને સહેલાઈથી યાદ રાખવાનું ઘણું મુશ્કેલ છે. નવોદિતો બહેરના નામ અને પ્રકારો જોઈ મુંઝવણમાં મુકાઈ ન જાય તે માટે છંદોના નામ જણાવ્યા નથી. આપણી નિરુબત છે શુદ્ધ છંદો શીખવા સાથે, નામ સાથે નહીં. બહેરો માટે એના અરકાન (ગણબિંબો) મહત્વના છે, તો આપણે અરકાન પ્રમાણે જ બહેર (છંદો) તપાસીશું, કારણ કે શુદ્ધ અને વિવિધ અરકાનના સંયોજનથી બહેર બનાવવામાં આવી છે. ગણબિંબો પ્રમાણે ગઝલની કુલ ૧૯ બહેરો (છંદ) છે જેમાંથી સાત શુદ્ધ બહેરો એટલે કે મૂળ ગણબિંબોના આવર્તનથી બનેલી બહેરો અને બાકીની મિશ્ર ગણબિંબોના આવર્તનથી બનાવેલી બહેરો. આવી પેટા પ્રકારની મિશ્ર બહેરો ૩૫૦થી પણ વધારે હોવાનું નોંધાયું છે.

આપણે લઘુ-ગુરુ (લ-ગા)ની સંજ્ઞા પ્રમાણે અરકાન યાદ રાખવાના છે. જો ગઝલોના મિટર (છંદ) પ્રમાણે લયબદ્ધ ગઝલો વાંચતા આવડી ગયું હશે તો સહેલાઈથી આ અરકાન યાદ રહી જશે. એટલા માટે જ શરૂઆતમાં ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે સૌ પ્રથમ ગઝલના બહોળા લયબદ્ધ વાંચનની ખૂબ જ આવશ્યકતા છે. માત્ર થોડા અભ્યાસથી ગઝલ લખવાની લાલચ નહીં રાખતાં વાંચન પર વિશેષ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે.

કાકિયા-રહીફ, મત્લા-મક્તા, ગઝલના શેરની સંખ્યા વિગેરે બાબતો આપણે શરૂઆતમાં જ સમજી લીધી છે. હવે આપણે એ વિચારીએ કે શેર કેવા હોવા જોઈએ. એમાં શું હોવું જોઈએ અને શું ન હોવું જોઈએ. આટલી સાવધાની રાખશું તો સુંદર ગઝલોનું સર્જન અવશ્ય થશે. આ પછી આપણે ગઝલા મિટરો (બહેર/છંદ) જોઈશું.

◆ ગઝલમાં દરેક શેરનું એક અલગ અસ્તિત્વ હોય છે, એટલે કે શેર એની રીતે પરિપૂર્ણ હોય છે. એનો અર્થ એ કે જે વિચાર કે ભાવ રજૂ કરવો હોય તે સંપૂર્ણ રીતે એક શેરમાં સમાઈ જવો જોઈએ. આખો શેર વાંચતા એમાં અધૂરપ ન લાગવી જોઈએ. શેરની બન્ને પંક્તિઓ વાંચતા એક સંપૂર્ણ વિચાર સમજાઈ જવો જોઈએ.

◆ બન્ને પંક્તિમાં વિરોધાભાસી કથન ન આવવું જોઈએ.

◆ શેરની ટૂંકામાં છતાં સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા આપવી હોય તો આપણા પૂર્વસૂરી જનાબ મસ્ત હબીબ સારોદીના શબ્દોમાં કહી શકાય કે ‘ગઝલના શેરમાં ગેયતા હોય, મૂઢતા હોય, પ્રવાહિતા હોય, લયક હોય, સૌંદર્ય હોય, સંક્ષિપ્તતા હોય. આ તત્ત્વો ગઝલના પ્રાણ સમા છે. વળી ગઝલમાં તે જ વાત કહી શકાય જે એની સંસ્કારિતાને અનુરૂપ હોય. ગામઠી, કર્કશ, અર્થઘન શબ્દ તેમજ અરૂઢ શબ્દો-પ્રયોગો, ગૂંચવણ ભર્યું કથન વિગેરે બાબતો ગઝલનો સ્વભાવ સાંખી શકે તેમ નથી.’

ગઝલના દરેક શેર કેવા પ્રકારના હોવા જોઈએ એ ઉપરોક્ત વિધાનથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ગઝલની બહેરો :-

ઉપર જણાવ્યા મુજબ અરકાનની મદદથી કેટલીક શુદ્ધ બહેરો અને કેટલીક મિશ્ર બહેરો બનાવવામાં આવી છે. આપણે માત્ર ઉપયોગમાં લેવાતી બહેરોનો જ અભ્યાસ કરશું. દરેક બહેર નીચે નમુનાના શેર આપ્યા છે.

ગઝલ લખતી વખતે જ તક્તી માંડીને ગઝલ લખવાની ટેવ રાખવી, જેથી શરૂઆતથી જ બહેરમાં કોઈ ખામી રહી જવા ન પામે. બહેરમાં આપેલા લઘુ-ગુરુ પ્રમાણે જ વજન નિભાવવાનું હોય છે, અન્યથા મોટી ગડબડ થઈ જવાની પૂરી સંભાવના છે, લઘુ-ગુરુમાં કેરફાર થઈ જતા બહેર બદલી જતી હોય છે. (જ્યાં લઘુ - ગુરુની છૂટ છે ત્યાં આ નિયમ લાગુ નહીં પડે. કેટલીક બહેરોમાં લઘુ-ગુરુ ચૂસ્તપણે નિભાવવાના હોય છે. એની જાણકારી દરેક બહેર નીચે નોંધમાં જણાવવામાં આવશે.)

આ તક્તી કેમ માંડવી તેની સમજ શરૂઆતમાં આપી છે છતાં તે વધારે સારી રીતે સમજમાં આવે તે માટે નમુનાના આપેલા શેર તક્તી માંડીને લખ્યા છે. જો એક વાર દરેક બહેરના લયમાં મહારત મેળવી લીધી હશે તો તક્તી માંડવાની પણ પછી જરૂર નહીં રહે. પછી તો ગઝલ માટે જે મિસ્ત્રો સૂઝશે તે આપો આપ ગઝલ જે-તે બહેરમાં આવશે.

લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા
જી	વન	ગ્રં	થ	જો	વા	પ	છી	તક	ન	મળ	શે,
જ	વા	ની	માં	જો	શો	તો	જો	વા	ઈ	જા	શે !

- અમૃત ‘ઘાયલ’

ઉપરની બહેર ‘લગાગા’ના ચાર આવર્તનની બનેલી છે. આ જ બહેર બે, ચાર, છ અને આઠ આવર્તન લઈને પણ લખી શકાય છે.

લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા
ન	યુ	હો	સ	મા	વો
દિ	શા	ઓ	ધુ	જા	વો!

- આશિત હૈદરાબાદી

<u>લ ગાગા</u>	<u>લ ગાગા</u>	<u>લ ગાગા</u>	<u>લ ગા ગા</u>	<u>લ ગા ગા</u>	<u>લ ગા ગા</u>
ભ લે તું	હ તો એ	ક પથ્થર	પ રં તુ	હ તી ને	ક શ્ર દ્વા,
ત ને દે	વ માની	ક રી ખૂ	બ પૂ જા	અ મે જિં	દ ગી ભર!

- આશિત હૈદરાબાદી

<u>લ ગા ગા</u>	<u>લ ગા ગા</u>	<u>લ ગા ગા</u>	<u>લ ગા ગા</u>	<u>ગા(આઠ આવર્તન)</u>
ક સમ ઘે	લ છા ના	જી વન માં	ક ઠા પિ	}પહેલી પંક્તિ
ન થી પા	છી પા ની	ક રી કો	ઈ પં થે,	
મ હો બત	ક હો તો	મ હો બત	ક રી છે	}બીજી પંક્તિ
બ ગા વત	ક હો તો	બ ગા વત	ક રી છે!	

- અમૃત 'ઘાયલ'

૨)

<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>
શું મ ને	પા મ શે	કો ઈ ઠૂં	કી ન જર,
હૂ ર એ	વી ન જર	થી ર હી	જા ઈં છું!

- રતિલાલ 'અનિલ'

આ બહેર ઉપર જણાવેલ ચાર આવર્તન ઉપરાંત બે, ત્રણ, પાંચ, છ અને આઠ આવર્તન લઈને પણ લખી શકાય છે.

<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>
સ ત્ય જે	લા ગ તું,
શી ખ બર	ભ્રમ હ શે?

- રતિલાલ 'અનિલ'

<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>
લા ગ હી	માં ત ણાં	તું ન થી,
દિલ ક દી	એ ગ ણાં	તું ન થી!

- રતિલાલ 'અનિલ'

<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>
કો ઈ કા	રણ વિ ના	હા ય રે	મા ત્ર આ	વે શ માં,
કો ઈ એ	તો ઘ ણું	થે ક હું	તે છ તાં	યુપ ર હો!

- રતિલાલ 'અનિલ'

<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા</u>	<u>ગા લ ગા (આઠ આવર્તન)</u>
ક્યાં ય લી	લા શ ની	ગં ધ આ	વે ન હી	}
એ વી સ	જ્ઞડ રી તે	એ ર હે	છે હ વે,	
ક્યાં છે સળિ	યા કે આ	તું શ્વ સે	આ મ્ર કું	}
જે થી ઊ	ડી ગ ચે	લો એ પો	પટ હ વે!	

- ડૉ. લલિત ત્રિવેદી

૩)

<u>લ ગા ગા ગા</u>	<u>લ ગા ગા ગા</u>	<u>લ ગા ગા ગા</u>	<u>લ ગા ગા ગા</u>
હ વે મિ ત્રો	ભ લે ગુ સ્સો	ગ ઝલ પર ઠા	લ વે ઘાયલ,
અ મા રે વા	ત બે કર વી	હ તી પ્યા રી	ક રી લી ધી!

- અમૃત 'ઘાયલ'

<u>લ ગા ગા ગા</u>	<u>લ ગા ગા ગા</u>	<u>લ ગા ગા ગા</u>
ત મા રી યા	દ મા ક્ક નભ	જૂ કી આ વ્યું,
અ જબ કલ શો	ર કર તાં ખગ	અ ને બે ઠાં!

- શ્યામ સાધુ.

૪)

<u>ગા લ ગા ગા</u>	<u>ગા લ ગા ગા</u>	<u>ગા લ ગા ગા</u>	<u>ગા લ ગા ગા</u>
આ મ તો બે	કે ઘ ણા યે	હો ય છે સા	થી સ ફર માં,
તે છ તાં પણ	કો ણ કો ને	ઓ ણ બે છે	આ ન ગર માં!

- આશિત હૈદરાબાદી

<u>ગા લ ગા ગા</u>	<u>ગા લ ગા ગા</u>	<u>ગા લ ગા ગા</u>
પા છ લા જ	નમો વિ પે બે	કેં ક હું તો,
આં ખ મીં ચી	ને બ ધું ભૂ	લી જ વા નું!

- શ્યામ સાધુ

<u>ગા લ ગા ગા</u>	<u>ગા લ ગા ગા</u>
જી વ સા ટે	પણ નિ ભા વો,
કા કિ યા ની	આ શ રત છે!

- અદમ ટંકારવી

૫)

<u>લ</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u>
ન ધ રા સુ ધી	ન ગ ગનસુ ધી	ન હીં હિં ન્ન તિ	ન પ તન સુ ધી
અહીંઆપણે	તોજ વું હ તું	ક ક્ત એ ક મે	ક ના મન સુ ધી

- ગની દહીંવાલા

ખાસ નોંધ: આ બહેર 'લલગાલગા' ના ચાર આવર્તનની બનેલી છે. અહીં ચારેય રૂકનમાં શરૂઆતમાં બે લઘુ (લ-લ) આવે છે. અહીં બે લઘુના સ્થાને એક ગુરુ લેવાની છૂટ નથી. બે લઘુના સ્થાને બે લઘુ અક્ષરો જ આપવા જોઈએ. જો એમ થોજો તો બહેર બદલાઈ જશે. અહીં બે લઘુના સ્થાને બે લઘુ અક્ષરો જ લેવાનું ફરજિયાત છે.

૬)

<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>
ગ ઝલ નો 'ગ'	ક ક્ત ઘૂં ટ્યો	છે 'આદિલ'
હ જુ બા કી	ક વન બા રા	ખ ડી છે!

- આદિલ મન્સૂરી

૭)

<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u>
અ ક્ષ રો પડ	વા ની જ્યાંઘટ	ના બ ની કા	ગળ પ રે,
ત્યાં ત રત અક્ષ	વા ઊ ડી કે	હા થ થી કં	કુ ખ રે!

- મનોજ ખેડરિયા

૮)

<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>
ખ ભે કા વડ	ને કા વડ બં	ધ અં ધા રા,	જ વા દો,
અ મે પળ ની	ક થા ના મા	ત્ર વણ જ રા,	જ વા દો!

- મહેન્દ્ર જોશી

૯)

<u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>
'ઘાયલ' ને	પ્ર ભુ જાણે	ગ યું કોણ	ઉ ગારી,
મૃત્યુ ય	ગ યું સૂં ધી	પ રં તુ ન	મર્યો, લે!

- અમૃત 'ઘાયલ'

૧૦)

<u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>
એ વા ન	સી બ ક્યાં છે	સપ નું ય	સુખ નું આ વે,
આં ખો હ	જુ મ ળી ત્યાં	પા છી સ	વા ર આ વી!

- આશિત હૈદરાબાદી

<u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>
શય તા ન	પણ વ સે છે,
આ વિ શ્વ	છે બ ધા નું!

- રતિલાલ 'અનિલ'

<u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>
એ આ વ	શે ક રી થી	એઆશ	માં અમો એ	ના બં ધ	દ્વા ર કી ધાં,
એ વી ખ	બરહ તીક્યાં	આવી ને	ધર સુ ધી એ	પા છા ક	રી જ વા ના!

- આશિત હૈદરાબાદી

<u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>
વર સા દ	ખ્હાડ પરનો	જંગલ હ	રે ક વૃક્ષે
છતની ત	લા શ કર તું	ભીંબા ય	ડા બ ડાળે,
જંગલ નિ	હા બ તું એ	જળઆ ય	ના ની સામે-
જળજી સ્વ	યં ક રે છે	જળનું તિ	લક ક પાળે!

- સુરેશચંદ્ર પંડિત

૧૧)

<u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u> <u>લ</u>	<u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u>
કો ઈ ઘ	રે ન આ વ	તું પ ત્રો ન	આ વ તા,
મા રી જ	ને મ ખ્લે ટ	ને વાં ચ્યા ક	રૂં છું હું!

- આશિત હૈદરાબાદી

૧૨)

<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>લ</u> <u>ગા</u>
ગ મે તે હો	ય દ શાપણ	ન થી ખુ મા	ર ત જ્યો,
અ મા રા હા	થ ન પહોંચ્યા	ક દી સ લા	મ સુ ધી!

- આશિત હૈદરાબાદી

આ બહેરમાં છેલ્લા બે લઘુના સ્થાને ગુરુ લઈ શકાય.

<u>૧૩)</u> <u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>ગા</u> <u>લ</u> <u>ગા</u>	<u>લ</u> <u>લ</u> <u>ગા</u>
રા મ જાણે	શું કા મ હું	જ મ ને,
સ ર્પ ની જે	મ વીં ટ ળા	; યો છું!

- અમૃત 'ઘાયલ'

આ બહેરમાં છેલ્લા રૂકનમાં બે લઘુના સ્થાને એક ગુરુ લેવાની છૂટ છે. ઉપરના શેરમાં જોઈ શકાય છે કે છેલ્લે પ્રથમ મિસ્ત્રામાં 'જ મને' લલગા છે જ્યારે દ્વિતીય મિસ્ત્રામાં 'યો' બે લઘુના સ્થાને એક ગુરુ યોજ્યો છે. આ તકાવત સમજાય એટલા માટે આ શેર પસંદ કર્યો છે.

૧૪)

ગા લ ગા ગા | લ લ ગા ગા | લ લ ગા ગા | ગા ગા
આં ખ આ પી | ને મ ને આં | ખ માં શં કા | આ પી,
ધ- ય છે તા | રી ન જર અં | ધ ને શ્ર દ્વા | આ પી!

- આદિલ મન્સૂરી

આ બહેરમાં માત્ર ક્યારેક સંજોગવાસાત્ પ્રથમ રૂકનમાં 'ગાલગાગા'ના સ્થાને 'લલગાગા'લઈ શકાય.

૧૫) લ ગા ગા | લ ગા ગા | લ ગા ગા | લ ગા
ધ ટા થી | ટ હુ કા | વ રસ તા | ર હ્યા,
ક શુક એ | વું કા મણ | હ તું રા | ત માં!

- આદિલ મન્સૂરી

આ બહેરમાં છેલ્લા રૂકન 'લગા'ના સ્થાને 'લગાલ' લઈ શકાય છે.

૧૬)

લ ગા લ | ગા ગા | લ ગા લ | ગા ગા
ન વા જ | પ્ર શ્રો | ખ ડા ક | રે છે,
સ વા લ | કે વા | ક રી ક | રી ને?

- આશિત હૈદરાબાદી

લગાલ | ગાગા | લ ગાલ | ગાગા | લ ગાલ | ગાગા | લ ગાલ | ગા ગા
બધા જ | માનવ | છ તાં વિ | ચારો | સ્વભાવ | જુદા | ઠ રે ક | જનના,
બધાં કૂ | લોપણ | જુદી જ | રંગત | જુદી જ | ખુશબૂ | બધાં સુ | મનમાં!

- રતિલાલ 'અનિલ'

૧૭) ગા લ | લ ગા લ | ગા લ | લ ગા લ
વા ટ | ન જો તું | એ ની | પલ પલ,
એ મૃ | ગ જળ છે | બો લ | ન જલજલ!

- શેખાદમ આબુવાલા

આ થોડી ભૂલ થાપ ખવડાવી દે તેવી બહેર છે. બે લઘુના સ્થાને ગુરૂ પણ લઈને ઘણા શાયરો રચના કરતા હોય છે. એટલે આ બહેર (નીચે મુજબ) બની જતી હોય છે.

ગા ગા ગા ગા ગા ગા ગા ગા
એટલે જો આ બહેરમાં ગઝલ લખવી હોય તો લઘુના સ્થાને લઘુ અક્ષરો જ લેવા જોઈએ.

૧૮) ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા
કે	વી	મી	ઠી	એ	ની	વા	ણી,
હૈ	યા	સા	થે	હું	પણ	પા	ણી!

- શેખાદમ આબુવાલા

એક આવર્તન

(૧)	ગા	ગા
	કું	તલ
	બા	દલ
	સા	રસ
	‘ઘા	ચલ’

બે આવર્તન

(૨)	ગા	ગા	ગા	ગા
	‘ઘા	ચલ’	જી	વન
	રણ	માં	બા	વળ

- અમૃત ‘ઘાયલ’

આઠ આવર્તન

(૩)	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા
	જી	વન	ના	પણ	સા	ધન	સા
	મર	વા	ની	પણ	ઉ	ત્તમ	સો
	ભર	ચૌ	વન	માં	ફૂલ	રો	ળા
	બા	ગલૂં	ટા	યો	એ	નવ	સં

- શૂન્ય પાલનપુરી

આ બહેરમાં ચાર આવર્તનમાં બીજા અને ચોથા તથા આઠ આવર્તનમાં બીજા ચોથા, છઠ્ઠા અને આઠમાં આવર્તનમાં ‘ગાગા’ના સ્થાને ‘લ લ ગા’ પણ લઈ શકાય દા.ત. ગા ગા લ લ ગા ગા ગા લ લ ગા ઉપરાંત છેલ્લા આવર્તનમાં ‘ગા ગા’ના સ્થાને ‘ગા લ’ પણ લેવાય છે.

દા.ત.

(૪)	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	લ
	મી	ઠાં	શમ	ણાં	વસ	મા	શૂ
	મા	રી	ગઝ	લો	નાં	બે	મૂ

- અમૃત ‘ઘાયલ’

(૧૯)

ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા
તો	બા	નું	મં	દિર	તૂ	ટી	પ	ડે	ના,
સં	ભા	ળ	ઓ	દિલ	મો	સમ	ની	હઠ	છે!

- શેખાદમ આબુવાલા

ગા	ગા	લ	ગા	ગા
કો	ણે	ક	હું	કે
ડં	ખે	ન	ફૂ	લો!

- શેખાદમ આબુવાલા

આ મિટરમાં લઘુ-ગુરુની છૂટછાટ લેવાતી નથી.

કાકિયા

અગાઉ જણાવ્યા મુજબ ઉપર જે બહેરો આપવામાં આવી છે તેમાં ગુજરાતી ભાષા માટે ઉપયોગમાં નથી લેવાતી તેમજ ઓછી પરિચિત બહેરોનો સમાવેશ કરવામાં નથી આવ્યો. આમ પણ બધી જ બહેરોમાં ગઝલો લખવી જ જોઈએ એ જરૂરી નથી છતાં વિવિધ બહેરોમાં ગઝલો લખી શકાય તો એ તમારી સિદ્ધી ગણાશે. હા, તમે જ્યારે અન્ય ગઝલકારોની ગઝલો વાંચતા કે સાંભળતા હો ત્યારે બહેરને ઓળખવા જેટલી ક્ષમતા કેળવી લેવી જોઈએ અને આશા છે, કેળવી લીધી હશે.

એક બીજી અગત્યની વાત. ગઝલમાં કાકિયાની રચના પણ મહત્વની છે. વિવિધ ગઝલકારોની ગઝલોના વિશાળ વાંચનથી કાકિયાની રચના પણ જરૂરથી સમજાઈ ગઈ હોવી જોઈએ, છતાં જણાવવું જરૂરી સમજી છું કે કાકિયા માટે પણ છંદશાસ્ત્રમાં કેટલાક ચોક્કસ નિયમો ઘડવામાં આવ્યા છે. કાકિયા અંગેના નિયમો શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી સમજવામાં નવોદિતો ચોક્કસ મુંઝવણ અનુભવશે, એટલે એ નિમચોમાંથી કેટલાક નિયમો સરળતાથી ટૂંકમાંનીચે જણાવ્યા છે :-

ફૂ જો કાકિયો ‘રંગ’ હોય તો તેના જેવા જ અનુસ્વાર વાળા કાકિયા આવી શકે. જેમ કે - ‘જંગ - દંગ - ભંગ’ વિગેરે.

ફૂ કાકિયા માટે જે શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેના જેવા જ ઉચ્ચારણવાળા શબ્દો કાકિયા તરીકે લઈ શકાય. દા.ત. ‘જવાબ’ કાકિયા માટે ‘શરાબ - નવાબ - તુરાબ - જનાબ - રકાબ’ વિગેરે.

ફૂ કાકિયા ‘અધૂરી’ હોય તો ‘મધુરી - મજૂરી - સભૂરી’ શબ્દો આપી શકે પણ ‘ફકીરી’ જેવા શબ્દો ન આવી શકે.

ફૂ જોડાક્ષરી કાકિયા હોય તો દરેક શબ્દ જોડાક્ષરી જ આવા જોઈએ. દા.ત. ‘ભૂક્કો’ તો ‘રૂક્કો - સૂક્કો - તુક્કો’ વિગેરે.

કાકિયા - રદીફની પ્રાથમિક માહિતી આપણે મેળવી લીધી એના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગઝલો હંમેશા કાકિયા - રદીફ સાથે જ લખાય છે. મિસ્ત્રાના અંતમાં પણ કાકિયા યોજીને રદીફ રહિત ગઝલો પણ લખી શકાય છે.

દા.ત. -

‘શાહી-કાગળ-પેન, આદી-અંતનો છોડો જમેલો’

} મત્લા

દોષથી બચો

આંખમાં આંખો પરોવી આંખની ભાષા ઉકેલો!
હાથમાં પથ્થર લઈને માણસો રસ્તે ઊભા'તા,
યાદ ના આવે કશુંયે કોઈને હું ક્યાં નડેલો!

} શેર

- ઈત્યાદી... - આશિત હૈદરાબાદી

પ્રથમ વિશાળ વાંચનથી ગઝલના લયમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી લીધા બાદ ગઝલના છંદ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી ગઝલો લખવાનું શરૂ કરો ત્યારે નીચેની બાબત તરફ ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

આભૂષણો જેમ આપણા તનની શોભા છે, તેવી રીતે અલંકારો કોઈ પણ કાવ્ય પ્રકારની શોભા છે. આવા અલંકારોને આપણે બે વિભાગમાં વિભાજીત કરી શકીએ. શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર. શબ્દ સૌંદર્ય પ્રગટ કરતાં અલંકારો તે શબ્દાલંકાર અને અર્થમાં સૌંદર્યનું સર્જન કરતા અલંકારો તે અર્થાલંકાર.

ગઝલના શેર લખવામાં પણ વિશિષ્ટતા રહેલી છે. તમે જે વિચાર શેરમાં રજૂ કરો તેમાં વિચાર સૌંદર્ય હોવું ઘણું જ જરૂરી છે. અંદાજેબયાં એટલે કે રજૂઆતની રીતિ ખૂબ જ મહત્વની છે. શબ્દો સાચા મોતી છે. એને વિચાર રૂપી સુવર્ણ ધાગામાં પરોવી મોહક માળા બનાવવાની છે.

આ વિચાર સૌંદર્ય, ભાષા સૌંદર્ય અને અંદાજેબયાંની ખૂબીઓ, અન્ય શાયરોની રચનાઓ વાંચતાં માણી જ હશે. હવે તમારે એક ગઝલકાર તરીકે એ બધું સિદ્ધ કરી બતાવવાનું છે અને તમારી પોતાની એક આગવી શૈલી વિકસાવી તમારી વિશિષ્ટ ઓળખ ઊભી કરવાની છે.

એક બીજી મહત્વની વાત : છંદ શાસ્ત્રમાં એવા કેટલાંક દોષો વર્ણવવામાં આવ્યા છે જે શેરની રચનામાં આવવા જોઈએ નહીં.

૧ ગઝલના કોઈ શેરમાં સંબોધન, કાળ અથવા વચન (એકવચન - બહુવચન)નો ઉપયોગ કર્યો હોય તેમાં અન્ય શેરોમાં ફેરફાર થવા ન જોઈએ. દા.ત. કોઈ શેરમાં 'તું' કહ્યું હોય તો પછી અન્ય શેરમાં 'તમે' કે 'આપ' ન આવે, હું પછી 'અમે' ન થવું જોઈએ. સળંગ ગઝલમાં, વચન, કાળ વિગેરેનો સમાન પ્રકારે નિભાવ થવો જોઈએ.

૨ કોઈ એવો શબ્દ રહી જવો ન જોઈએ કે જેના વગર શેરનો અર્થ સમજવામાં માનસિક કસરત કરવી પડે.

૩ અરૂઢ, ગામઠી, કર્કશ કે શબ્દ કોશમાં જોવા વગર અર્થ સમજાય નહીં એવા શબ્દો વાપરવા જોઈએ નહીં.

અહીં ગઝલશાસ્ત્રનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું થાય છે. આટલું શીખ્યા પછી એમ માનવાની ભૂલ ભૂલેચૂકે પણ કરતા નહીં કે તમે ગઝલશાસ્ત્રમાં પારંગત થઈ ગયા છો,

એક સફળ ગઝલકાર બની ગયા છો. ગઝલનું તો એક વિશાળ રંગભવન છે. આ પુસ્તિકાની મદદથી એ રંગભવનનું માત્ર એક જ પ્રવેશદ્વાર ઉઘાડી આપ્યું છે. ગઝલના આ વિશાળ રંગભવનના ખંડખંડમાં અમૂલ્ય ઝવેરાત ભર્યું છે. તમારે ખંતપૂર્વક દરેક ખંડ ઉઘાડી એ ઝવેરાત સુધી પહોંચવાનું હજી બાકી છે, એટલું યાદ રાખજો.

ગઝલનું નિરીક્ષણ - પરીક્ષણ

એક ગઝલકાર બનવાની તમારી મહેચ્છાના કારણે તમે ઘણી ગઝલો લખી નાખી હશે. તમારી ગઝલોમાં સુંદર વિચારો રજૂ થયા હશે, પણ હવે ગઝલના છંદશાસ્ત્રના અભ્યાસ પછી કદાચ તમે તમારી અગાઉ લખાયેલી ગઝલો પર ફરીથી નજર ફેરવી ગયા હશો. અને એ જાણવાના પ્રયાસ કર્યા હશે કે છંદ શાસ્ત્રના નિયમોની પર્યાપ્ત જાણકારી વગર લખાયેલી ગઝલોમાં ક્યાં ક્યાં, કેવી કેવી ઊણપો રહી જવા પામી છે અને મઠારવાના પ્રયત્નો પણ કર્યા હશે જ. આવા પ્રયાસો એક સફળ ગઝલકાર બનવાની ઉત્તમ નિશાની છે.

દરેક ગઝલકારે પોતાની જ ગઝલોના પરીક્ષક પણ બનવાનું હોય છે. ગઝલકાર ગઝલ લખાઈ ગયા પછી એનું પુનઃ પુનઃ સૂક્ષ્મતાથી પઠન કરી કંઈ ઊણપ રહી ગઈ હોય તો સુધારી લે છે.

તમે હવે છંદબદ્ધ ગઝલો લખતા થઈ ગયા છો તો તમારે પણ તમારા જ પરીક્ષક પણ બનવાનું છે. ગઝલ લખાઈ ગયા પછી ભલે એના પુનઃ પઠનથી એમાં કશી ઊણપ જણાતી ન હોય છતાં એને તરત જ ક્ષતિ રહિત નહીં માનવાની. ગઝલ લખાઈ ગયા પછી બે-ચાર દિવસના વિરામ બાદ ફરી પઠન કરવું. બનવા જોગ છે કે વિરામ બાદના પઠનથી કોઈ ક્ષતિ રહી ગઈ હોય તે ધ્યાન પર આવે.

ઘણીવાર સિદ્ધહસ્ત ગઝલકારો પણ ભૂલો કરી બેસતા હોય છે. આપણે એકાદ સિદ્ધહસ્ત ગઝલકારની ગઝલની ચકાસણી કરીએ. આમ કરવાથી કેવા પ્રકારની ભૂલો થઈ જતી હોય છે તે જાણવા મળશે અને પરીક્ષક બનવાનું પણ શીખવા મળશે.

એક સુપ્રસિદ્ધ ગઝલકાર તરીકે શ્રી શેખાદમ આબુવાલાનું મોટું નામ છે. એમણે ગુજરાતી ઉપરાંત ઉર્દૂ ભાષામાં પણ ઉત્તમ ગઝલોનું સર્જન કર્યું છે. આપણે એમની એક ગઝલ તપાસીએ. એ ગઝલ છે:

‘સાગર હસી પડ્યો ને તરંગો હસી પડ્યા,
પૂનમની ચાંદનીના ઉમંગો હસી પડ્યા!
નાચી ઉઠી સુગંધ ને ઝૂમી ઉઠ્યો પવન,
તમને નિહાળી ફૂલના રંગો હસી પડ્યા!

એ મશ્કરી હશે કે હશે ગમની તીવ્રતા?
 રડતી શમાને જોઈ પતંગો હસી પડ્યા!
 આ પણ ગજબ કરી છે તમે હસ્તગત કલા,
 ધીરજ તમારી જોઈને જંગો હસી પડ્યા!
 મસલત કરી રહ્યાં હતાં મૃત્યુ ને આંસુઓ,
 નાદાન જિંદગીના ઉમંગો હસી પડ્યા!
 ના અન્યથી તો અશ્રુથી ખોળો થયો સભર,
 એ જોઈને ઉદાસ ઉછંગો હસી પડ્યા!
 સંજોગની ઘટામાં નિહાળી રૂપેરી કોર,
 પાગલ કવિના મનના તરંગો હસી પડ્યા!
 ઝેરી નથી ને મારી શકે છે, કમાલ છે.
 લહેરાતી લટ નિહાળી ભુજંગો હસી પડ્યા!
 પડખું ફરીને એણે કહ્યું કંઈક કાનમાં!,
 થંભી ગયો પવન ને પલંગો હસી પડ્યા!

- સ્વ. શેખાહમ આબુવાલા

આ ગઝલનું મિટર (છંદ) છે:

ગાગાલ / ગાલગાલ / લગાગાલ / ગાલગા તકતી માંડીએ તો નીચે મુજબ
 તકતી થાય :

ગા ગા લ ગા લ ગા લ લ ગા ગા લ ગા લ ગા
 સા ગર હ સી પ ડ્યો ને ત રં ગો હ સી પ ડ્યા
 પૂ નમ ની યાં દ ની ના ઉ મં ગો હ સી પ ડ્યા!

લઘુ-ગુરુ અક્ષરોની ક્યાં છૂટ લીધી છે તે પણ ઉપર જોઈ શકાય છે. તરંગો,
 ઉમંગો, રંગો, પતંગો વિગેરે કાકિયા છે અને 'હસી પડ્યા' રહીક છે. પહેલો શેર
 મત્લાનો છે જેમાં બન્ને પંક્તિમાં પ્રાસાનુપ્રાસ યોજ્યા છે. કવિનું ઉપનામ (તખલ્લૂસ)
 આદમ છે. એમણે છેલ્લા શેરમાં વાપર્યું નથી એટલે એને મક્તાનો શેર નહીં કહેતા
 ગઝલનો અંતિમ શેર કહેવાશે. આ સીધી-સરળ તૂકબંધી જેવી ગઝલ છે. કશું અર્થ
 ગાંભિર્ય જણાતું નથી. હવે ક્ષતિઓ જોઈએ.

જ્યારે ગઝલમાં કોઈ પણ શબ્દ પ્રયોગ કરીએ ત્યારે જે-તે શબ્દનો વાચ્યાર્થ
 અને ગૂઢાર્થ સમજવો ઘણો જરૂર છે. ખોટા શબ્દ પ્રયોગથી કહેવાનો ભાવાર્થ બદલાઈ
 જતો હોય છે. આહીં પ્રસ્તુત ગઝલમાં પણ આ ઊણપ જણાય છે.

ગઝલનો રહીક છે 'હસી પડ્યા'. હવે આગળ વાંચતા પહેલાં બે વાક્યાંશો
 ઉપર વિચાર કરો કે બન્ને વચ્ચે શો અર્થ-ભેદ છે! આ બન્ને વાક્યાંશો છે: 'હસી પડ્યા'

અને 'હસી ઉઠ્યા'. આ બન્ને વાક્યાંશો વચ્ચે કેટલો બધો મોટો તફાવત છે તે જોઈએ.
 'હસી ઉઠ્યા' એમાં ખુશી વ્યક્ત થાય છે જ્યારે 'હસી પડ્યા'માં મશ્કરીનો, મજાકનો
 ભાવ ઊભો થાય છે. ગઝલના મત્લા પછીનો પ્રથમ શેર આ ફેરફાર સાથે વાંચ્યો તો
 ભાવાર્થ સ્પષ્ટ સમજમાં આવી જશે. તમને નિહાળી ફૂલના રંગો 'હસી પડ્યા' ને
 બદલે 'હસી ઉઠ્યા' કહ્યું હોત તો એમાં એક ખુશીનો ભાવ વ્યક્ત થયો હોત જ્યારે
 'હસી પડ્યા' એમ લખવાથી મશ્કરીનો ભાવ વ્યક્ત થાય છે. 'નાચી ઉઠી સુગંધ ને
 જૂમી ઉઠ્યો પવન' પણ 'તમને નિહાળી ફૂલના રંગો હસી પડ્યા' આમાં વ્યંગ રજૂ
 થાય છે. વળી શા માટે 'હસી પડ્યા' એનો કશો મેળ બેસતો નથી.

આમ આવા રહીકના પ્રયોગથી કશો અર્થ નીપજતો નથી. 'પડ્યા'ને સ્થાને
 'ઉઠ્યા' મૂકી આખી ગઝલ વાંચ્યો તો ક્યાં - કેવો વ્યંગ ઉપજે છે તે સમજમાં આવી
 જશે.

આ ઉદાહરણથી એ સમજવાનું છે કે દરેક શબ્દને એનો આગવો અર્થ હોય છે
 અને ગઝલમાં શબ્દોની પસંદગી અત્યંત મહત્વની છે.

મને વિશ્વાસ છે કે આટલું શીખ્યા પછી તમને ગઝલ અને ગઝલશાસ્ત્રના ઊંડાણની

સમજ પડી હશે અને વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસા પણ અવશ્ય જાગૃત થઈ હશે. તમે તમારા પોતના માર્ગદર્શક બનવા સમર્થ બની ગયા છો. તમારી કસોટી હવે શરૂ થાય છે. ગજલશાસ્ત્રને લગતા જે કોઈ પણ પુસ્તકો, લેખો વિગેરે મળી શકતા હોય એનો અભ્યાસ શરૂ કરવાનો સંકલ્પ કરો. તમે દરેક કસોટીમાંથી પાર ઉતરી જશો એવો વિશ્વાસ અસ્થાને નહીં ગણાય.

- અને છેવટે -

શ્રી અમૃત 'ઘાયલ' નો એક શેર છે :-

'એમ મજબૂરી મહીં મનની રહી ગઈ મનમાં,
એક ગજલ જેમ મરી જાય રજૂઆત વગર!'

મુશાયરામાં ગજલની રજૂઆત પણ યોગ્ય રીતે ન થાય તો સારી ગજલ પણ માર ખાઈ જતી હોય છે. તમે જ્યારે કોઈ મુશાયરામાં રચના રજૂ કરશો ત્યારે શું સાવધાની રાખશો?

શરૂઆતમાં લખ્યું છે તેમ તમે કોઈ ગજલકાર મિત્રને ગુરુપદે સ્થાપ્યા હશે. તમને કોઈ મુશાયરામાં સહભાગી થવાનું નિમંત્રણ મળે ત્યારે મુશાયરામાં રજૂ કરવા જે રચનાઓ પસંદ કરો તે સૌ પ્રથમ તમે માનેલા ગુરુને બતાવો, એના પર નિખાલસ ચર્ચા કરો અને કોઈ ત્રૂટી રહી જતી હોય તે યથાસમય સુધારી લો.

મુશાયરામાં જ્યારે તમારી રચના રજૂ કરો ત્યારે આટલું ધ્યાન અવશ્ય રાખો :-

કોઈ ગજલ અથવા શેર કયા સંદર્ભમાં, કયા સંજોગોમાં લખવા પ્રેરણા મળી તે વિષે બિલકુલ વાત ન કરો. વધારે પડતી ઝડપે રચના વાંચવી નહીં. શબ્દોચ્ચાર શુદ્ધ અને સાફ થવા જોઈએ જે શ્રોતાઓના કાન સુધી બરાબર પહોંચે. રચના લયબદ્ધ સ્વરે, માફકસરની ઝડપે વાંચવી જોઈએ. શેરમાં તમે વ્યક્ત કરેલા વિચારો શ્રોતાઓના હૃદયને અંકુત કરી દે, ધારી ચોટ ઉપજાવી શકે એ માટે કયા શબ્દો પર વજન આપવાનું, કયા શબ્દો છૂટા પાડીને રજૂ કરવા તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવાનું.

મુશાયરામાં ઉપસ્થિત શ્રોતાઓ ગજલકારોને સાંભળવા આવ્યા હોય છે માટે રચના રજૂ કરો ત્યારે શ્રોતાઓ તરફ તમારું ધ્યાન હોવું જોઈએ. વારંવાર સાથી ગજલકારો તરફ જોઈને કે તેમને સંબોધી તેમની દાઢ મેળવવા પ્રયાસ ન કરો. એટલું યાદ રાખો કે તમારા સાથીઓ પણ ગજલકાર છે અને યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય દાઢ આપશે જ પણ શ્રોતાઓ તરફથી મળતી દાઢ વધારે મહત્વની છે.

તો લખો ગજલો અને કરો સફળ રજૂઆત.

તમારી સફળતા માટે હાર્દિક શુભકામનાઓ.

- આશિત હૈદરાબાદી

સંદર્ભ સાહિત્ય

૧. ઉર્દૂ - હિન્દી શબ્દકોશ
૨. છંદસમજ ગજલસહજ : જનાબ 'નઝર' ગફૂરી
૩. ગજલ : કલા અને કસબ : શ્રી અમૃત ઘાયલ
૪. ગજલનું છંદશાસ્ત્ર : શ્રી જમિયત પંડ્યા
૫. દલપત પિંગળ અને અલંકારાદર્શન
૬. ગીત ગજલ અંક ૧ થી ૬ : તંત્રી : શૂન્ય પાલનપુરી / અનંતરાય વ્યાસ
૭. ગજલનું પિંગળશાસ્ત્ર : શ્રી શકીલ કાદરી
૮. ગજલનું કાફિયાશાસ્ત્ર : શ્રી શકીલ કાદરી
૯. સંદર્ભ શેર માટે ગજલકારોના સંગ્રહો
૧૦. ઉર્દૂ કવિતા ઔર છંદશાસ્ત્ર : શ્રી નરેશ નદીમ
૧૧. હિન્દી ગજલ યાત્રા ભાગ - ૧ : સં. ડૉ. ગિરિરાજશરણ અગ્રવાલ
ડૉ. અજય જનમેજય
(શ્રી નિશ્તર ખાનકાહી)

નામ : સુરેશ કોટક
ઉપનામ : આશિત હૈદરાબાદી
(ગઝલકાર/કવિ/અનુવાદક)
જન્મ તારીખ : ૨૫-૩-૧૯૩૭
જન્મ સ્થાન : સિંધ હૈદરાબાદ (પાકિસ્તાન)

ભારત સરકારના કાર્યાલય 'લઘુ ઉદ્યોગ સેવા સંસ્થાન'માં સુદીર્ઘ નોકરી બાદ આસિ. ડાયરેક્ટર (એડમિનિસ્ટ્રેશન)નાં પદેથી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ. હાલમાં માત્ર સાહિત્યિક / સામાજિક પ્રવૃત્તિ.

પ્રકાશનો :

આવેગ / હવામાં સહી / નેઈમ પ્લેટ / પરણવાની સખ દીધી / ઊંધા હાથની / અંદાજેબયાં / હિન્દુસ્તાની સંગીતમાં ગઝલ ગાયકી / 'શ્વાસના સરવાળા' (રેનુ ગુરનાનીની ગઝલો) / ગઝલનું નવું ગગન / ગઝલની આસપાસ / ગુજરાતી કહાનિયાં

ઉપરાંત

શ્રી આબિદ સુરતીની નવલકથાઓના હિન્દી / ગુજરાતી અનુવાદ

ચમત્કારી છોકરી / હાજરાહબૂર / રામ આસરે
મેરે પાપા કી સાદી / ચરિત્રહીન

વિશેષ

- ❖ 'ધબક' ત્રૈમાસિક દ્વારા શ્રી નિર્મિશ ઠાકર પ્રેરિત
૧૯૯૬ માટેનું શ્રેષ્ઠ વ્યંગ તંત્રીનું પારિતોષિક
- ❖ 'મિસ ઈન્ડિયા' સ્વ. પરસિસ ખંભાતાને એમના પુસ્તક 'ધી પ્રાઈડ ઓફ ઈન્ડિયા' માટે માહિતી સંકલનમાં સહાયતા
- ❖ આકાશવાણી માન્યતાપ્રાપ્ત કવિ.